

Jarosław Łuczyński
Toruń

PRZESTRZEŃ WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO NA MAPIE RADZIWIŁŁOWSKIEJ TOMASZA MAKOWSKIEGO Z 1613 r. W ŚWIETLE TREŚCI KARTOGRAFICZNEJ I OPISOWEJ

У статті проаналізовано представлення Великого князівства Литовського на радзівілівській мапі 1613 р. Томаша Маковського у контексті картографічного та описового аспектів.

Ключові слова: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, Томаш Маковський, Миколай Криштоф Радзивіл «Серотка», радзівілівська мапа.

В статье проанализировано представление Великого княжества Литовского на радзивиловской карте 1613 г. Томаша Маковского в контексте картографического и описательного аспектов.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Великое княжество Литовское, Томаш Маковский, Николай Криштоф Радзивил «Серотка», радзивиловская карта.

The article examines representation of the Grand Duchy of Lithuania on the Radziwil's map of 1613 by Tomash Makovsky in a context of cartographical and descriptive aspects.

Key words: Poland, Grand Duchy of Lithuania, Tomash Makovsky, Nikolay Kryshstof Radzivil «Serotka», Radzivil's map.

1. Wstęp

Wielką wartość źródłową wśród dawnych map Rzeczypospolitej prezentuje mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 r. (I zaginione wydanie z 1603 r.¹) Tomasza Makowskiego (1575–1630) zwana popularnie «radziwiłłowską». Drugie wydanie tej mapy, z którego znamy jej obecny wizerunek, zostało wykonane w Amsterdamie, w pracowni Hessela Geritsza (1581–1632), a wydane przez Willema Janszoon Blaeu'a (1571–1638) w 1613 r.². Egzemplarze ze wspomnianego wydania znajdują się w Bibliotece

¹ *Alexandrowicz S.* Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. XVI (1968). Nr 3. – S. 538–545.

² «Amsterdam Excudebat Guilhelmus Janssonius sub signo Solarij deaurati. Anno 1613» i «Sculptum apud Hesselum Gerardum» – «Wydał Wilhelm Janssonius, pod złotą pieczęcią w Amsterdamie roku 1613» i «Wyryte u Gerarda Hessela» (tłum. Aleksander Anikowski, dalej – A. A.).

Uniwersyteckiej w Upsali³ oraz w Herzogin Anna Amalia Bibliothek w Weimarze⁴. Najbardziej rozpowszechnione wizerunki mapy radziwiłłowskiej, to kolejne wydania atlasowe z 1631 i 1635 r⁵.

Warto przyjrzeć się przestrzeni geograficznej, jaką zawarto na tym wspaniałym zabytku kartografii dawnej Rzeczypospolitej, a szczególnie Wielkiego Księstwa Litewskiego. W związku z tym bardzo cenią go sobie, jako źródło historyczne, znawcy dziejów Polski, Litwy, Białorusi oraz Ukrainy jako spadkobiercy Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁶. Mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego poświęcono już wiele miejsca w literaturze historyczno-kartograficznej⁷.

Na dawną mapę według Wojciecha Iwańczaka składają się trzy podstawowe warstwy: zarysy lądów, wód i nazewnictwo geograficzne, ikonografia oraz legendy tekstowe⁸. Tym samym mapa radziwiłłowska charakteryzuje się bogactwem rysunku oraz treści opisowej (głównie w postaci legend). Dla przekazu kartograficznego powstającego na przełomie XVI i XVII wieku jest to rozwiązanie jak najbardziej słuszne z kilku względów. Epoka nowożytna, kiedy to następował rozkwit sztuki kartograficznej, idącej wraz z nurtem

³ Lithuania on the Map, (II wyd. uzupełn.). – Vilnius, 2011. – S. 121–122.

⁴ Imago Poloniae. – Warszawa, 2002. – T. II. – S. 190. – Poz. 89; zob. Lithuania on the Map. – S. 123–125.

⁵ Zob. Keuning J. Blaeu's Atlas // Imago Mundi. – 14 (1959). – S. 74–89.

⁶ Błaszczuk G. Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań. – Poznań, 2007. – S. 110–122.

⁷ Merczyng H. Mapa Litwy z 1613 r. Ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym i kartograficznym // Z Dziejów Kartografii. – T. VIII, Ziemie dawnych Prus Wschodnich w Kartografii. – Olsztyn, 1997. – S. 203–229; Alexandrowicz S. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. «radziwiłłowska», jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi // Studia Źródłoznawcze. – T. X (1965). – S. 31–69; Alexandrowicz S. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku. Wyd. II. – Poznań, 1989; Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г. // Гістаычны альманах. – Т. 8. – С. 3–55; Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г. // З глыбі вякоў. Наш край. Гістарычна-культуралагічны зборнік. – Вып. 2. – Мінск, 1997. – С. 133–195; Łuczyński J. Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej na podstawie siatki zniekształceń // Polski Przegląd Kartograficzny. – T. 33 (2001). – Nr 4. – S. 365–371; Łuczyński J. Sposoby wykonywania map na przełomie XVI i XVII wieku w świetle komentarzy na mapie radziwiłłowskiej z 1613 r. // Polski Przegląd Kartograficzny. – T. 37 (2005). – Nr 3. – S. 216–220; Атоян Л. В., Атоян Р. В. Карта «Magni Ducatus Lithuaniae» Радзивилла и Маковского – первая обзорная карта Беларуси. // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К., 2010. – С. 270–276

⁸ Iwańczak W. Kilka uwag o dawnej mapie jako źródle historycznym // Dawna mapa źródłem wiedzy o świecie. Z dziejów kartografii. – T. XIV (red. S. Alexandrowicz, R. Skrycki). – Szczecin, 2008. – S. 51.

humanizmu nie wykształciła jeszcze kanonu tworzenia map. Nie powstał jeszcze model ujednoczonych sygnatur i symboli przedstawiających zjawiska geograficzne oraz społeczne. Tego, czego nie można było ukazać za pomocą symbolu – opisano. Dzięki temu obraz kraju przedstawiony przez kartografa, dzięki połączeniu rysunku z tekstem, stał się bardziej czytelny i bogatszy w informacje. Podobnie, lecz w większej skali⁹, wydano mapę Pomorza Zachodniego w 1618 r. autorstwa Eilhardusa Lubinusa (1565–1621). M.in. wzbogacono ją w obszerny tekst charakteryzujący przedstawiany obszar, podobny w treści do załączonego do mapy radziwiłłowskiej¹⁰.

Jeszcze na przełomie XVI i XVII wieku nadal były aktualne słowa średniowiecznego myśliciela Paolino Minoryty, pochodzące z jego traktatu *De Mapa Mundi*, że ani sam obraz ani samo pismo nie wystarczają do przedstawienia obrazu świata. Jedno i drugie wzajemnie się uzupełniają¹¹. Dlatego celem niniejszego referatu jest dokonanie analizy przestrzeni szesnastowiecznej Litwy w kontekście związków obrazu i tekstu występującego na mapie radziwiłłowskiej¹².

2. Powstanie mapy radziwiłłowskiej

Omawiana mapa powstała z inicjatywy i fundacji jednego z największych mecenasów kultury i sztuki Wielkiego Księstwa Litewskiego księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła «Sierotki» (1549–1616), który na przełomie XVI i XVII wieku odgrywał najważniejszą rolę na Litwie, pełniąc m.in. funkcję

⁹ Skala ok. 1:240 000.

¹⁰ Zob. *Domalewska S.* Mapa Lubinusa i jej znaczenie // *Nautologia*. – Nr 1/1993. – S. 2–12 (tamże łaćski tekst); polskie tłumaczenie zob. *Świątkowska J.* Krótki opis Pomeranii i rzeczy w niej godnych zapamiętania według Eilharda Lubinusa // *Nautologia*. – Nr 1/1993. – S. 13–15. Więcej na temat mapy zob. *Stelmach M.* Eilhardus Lubinus i jego wielka mapa Księstwa Pomorskiego. – Szczecin, 2001.

¹¹ *Iwańczak W.* Rola tekstu na mapie średniowiecznej // *Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja* (red. B. Trelńska). – Warszawa, 2005. – S. 137.

¹² Próby ukazania związku między dawnymi mapami a tekstem zob. *Dworsatschek M.* Dawna mapa a tekst. Z zagadnień wczesnej kartografii ziem polskich // *Człowiek-Obraz-Tekst. Studia z historii średniowiecznej i nowożytnej* (red. M. L. Wójcik). – Dzierżoniów, 2005. – S. 77–88.

województwa wileńskiego¹³. Pomiarów do wykonania mapy oraz jej rysunek wykonał sztycharz i kartograf nieświeski Tomasz Makowski¹⁴.

O powstawaniu omawianego dzieła mówi kilka listów powstałych u schyłku XVI w. To one potwierdzają szereg faktów związanych z wykonaniem mapy: prace nad nią rozpoczęto ok. 1595 r.; jej głównym wykonawcą był Tomasz Makowski, zbierający materiały i dokonujący pomiarów. W przygotowaniu rysunku najprawdopodobniej brał udział również Maciej Strubicz; opracowywanie mapy zakończono w 1599 r.¹⁵. Ostatecznie pierwsze niezachowane wydanie mapy radziwiłowskiej ukazało się już w 1603 r. w Nieświeżu lub Gdańsku. Miano do niej załączyć mapę świata – «mappam uniwersalem», z zaznaczoną Litwą¹⁶.

Tytuł mapy umieszczono w kartuszu okuciowo-rolwerkowym z elementami florystycznymi: *MAGNI DVCATVS LITHVANIAE, CAETERARVMQVE REGIONVM ILLI ADIACENTIVM EXACTA DESCRIPTIO. Ill[ustri]ss[im]i ac Excell[enti]ss[im]i Pri[n]cipis et D[omi]ni D[omini] Nicolai Christophori Radziwil, D[ei] G[ratia] Olycae ac in Nieswies Ducis, S[acri] Rom[ani] Imperii Principis in Szylowiec ac Mir Comitis et S[ancti] Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera, cura et impensis facta ac in lucem edita*¹⁷.

Wiele na temat przestrzeni geograficznej mapy Litwy z 1613 r. oraz jej fundatora mówi już jej tytuł. Autor zaznaczył, że ona nie tylko przedstawiać będzie Wielkie Księstwo Litewskie ale i ziemie sąsiadujące. Czyli przestrzeń geograficzna znacznie wykracza poza granice Wielkiego Księstwa Litewskiego

¹³ Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj Krzysztof // Polski Słownik Biograficzny. – T. XXX. – Z. 2. – Warszawa-Kraków, 1987. – S. 349; Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. – Warszawa, 2000; Na temat mecenatu Radziwiłłów zob. Bartoszewicz H. Geodeci i kartografowie radziwiłłowscy // Geodeta. – Nr 2(69), luty 2001. – S. 45–49; Alexandrowicz S. Rola mecenatu magnackiego w rozwoju kartografii ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI – I połowie XVII wieku // Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich (red. W. Rezmer). – Toruń, 2010. – S. 235–254.

¹⁴ Jakubowski J. Tomasz Makowski, sztycharz i kartograf nieświeski. – Warszawa, 1923; Alexandrowicz S., Treiderowa A. Makowski Tomasz // Polski Słownik Biograficzny. – T. XIX. – Wrocław, 1974. – S. 248–249. Na jego główną rolę w wykonaniu tej mapy wskazał T. Kempa. Por. Tenże. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł. – S. 212.

¹⁵ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł. – S. 212.

¹⁶ Tamże. – S. 214.

¹⁷ «Dokładny opis Wielkiego Księstwa Litewskiego i pozostałych krajów przylegających do niego, dzieło wykonane i na świat wydane dzięki trudowi, staraniu i wydatkom Najśławniejszego i Najświetniejszego Księcia i Pana Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła z Bożej Łaski Księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego, na Olyce i Nieświeżu, hrabiego na Szydłowcu i Mirze i rycerza Świętego Grobu Jerozolimskiego» (tłum. – A. A.). Cytowane i tłumaczone teksty pochodzą z reprodukcji mapy radziwiłłowskiej zamieszczonej w Senieji Lietuvos Žemėlepiai iš Vilniaus Universiteto Bibliotekos Rinkinių, I aplankas Iš Joachimo Lelewelio ir kitų rinkinių. – Vilnius, 1999. – Nr 10.

po 1569 r¹⁸. Podobne zabiegi na mapach miały już również miejsce w średniowieczu oraz na początku epoki nowożytnej¹⁹.

3. Skala

W dolnym, lewym rogu mapy w dekoracyjnej banderoli z cyrklem znajduje się podziałka liniowa, zawierająca oznaczenia trzech mil: wielkiej (ok. 7370 m), średniej (ok. 6336 m) oraz zwykłej (5560 m)²⁰. Po ich przeliczeniu, Alexandrowicz skalę mapy określił na 1:1293 000, co w przybliżeniu daje ok. 1:1300 000²¹. Mapa dolnego biegu Dniepru wynosi wg Alexandrowicza ok. 1: 530 000, którą oznaczono za pomocą podziałki liniowej²². Autor mapy w jednym z kartuszy wyjaśnił powód dlaczego zamieścił kilka rodzajów miar długości, o czym będzie mowa dalej.

4. Kompozycja

Czytelnik bardzo często zwraca uwagę na kompozycję mapy. W tym przypadku składa się ona z dwóch elementów: mapy wnętrza lądu oraz dolnego odcinka Dniepru. Odpowiada to tendencjom, jakie były zauważalne dla połowy XVII wieku, kiedy to w atlasach Willema Janszooona Blaeu'a i jego sukcesorów zamieszczano mapy rzek: Dunaju i Renu.

Na południu mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego tzw. radziwiłłowska sięga po linię Kamieniec Podolski-Szarogród-Czerkasy, czego przedłużeniem jest właśnie mapa dolnego Dniepru. Można zadać pytanie dlaczego nie ukazano przestrzeni geograficznej między Dnieprem a południkiem Gdańska lub Krakowa?

W interesujący sposób autor mapy wyjaśnił kompozycję mapy w legendzie zamieszczonej w kartuszu podtrzymywanym przez dwa putta, zamieszczonej przy mapie dolnego Dniepru: *«Czytelnikowi pozdrowienie. Głównie dwie [przyczyny] skłoniły nas, byśmy dołączyli ten bieg Dniepru do naszej mapy. Pierwsza, żebyśmy pokazali długość tej rzeki, od której nie ma Europa większej i dłuższej, prócz Dunaju i Wołgi (której tylko źródła są w Europie, przeto nie*

¹⁸ Więcej na ten temat: *Łuczyński J.* Zmiany granic między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną w świetle mapy radziwiłłowskiej z 1613 r. // *Polski Przegląd Kartograficzny*. – T. 35 (2003). – Nr 1. – S. 43–46.

¹⁹ Zob. *Iwańczak W.* Rola tekstu. – S. 140.

²⁰ «Milliaria magna, milliaria mediocria, milliaria communia sive usitata». Por. *Alexandrowicz S.* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 39.

²¹ Por. *Łuczyński J.* Analiza dokładności. – S. 368.

²² Scala milliariom ad hunc tractum Boristenis pertinens. Por. *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 95 (określona na podstawie odległości), Merczyng przyjmując tę miłą jako średnią z mapy Litwy skalę mapy określił na 1: 300 000, zob. *Merczyng H.* Mapa Litwy. – S. 218.

*Europy, dlatego wydaje się być rzeką nie Europy, lecz Azji*²³. Druga, abyśmy przedstawili obecnie dawne granice Wielkiego Księstwa Litewskiego z czasów Wielkiego Księcia Witold. Ten [książę], który prowadził wiele pomyślnych walk z Tatarami, aby mógł łatwiej utrzymać swe władztwo i dłużej odpierać wroga, wybudował i umocnił pewne zamki, które teraz stoją w ruinie²⁴. Powodem, dla którego nie dołączyliśmy tego biegu Dniepru na samej mapie jest to, że rozszerzyłyby to naszą mapę (podkr. – J. Ł.), iż musielibyśmy przedłużyć naszą mapę i dodać część Węgier, Mołdawii, Transylwanii, Wołoszczyzny. Wychodząc zaś naprzód czytelnikowi, który chciałby poznać stan tej krainy; kraina jest równinna i wielce urodzajna, ale z powodu ciągłych najazdów Tatarów opuszczona. Ci zawsze pożądamy jej bogactw niekiedy postąpiwszy poza Czerkasy pustoszą Wołyń, prowadząc wielu ludzi w niewolę porwanych z tych dóbr. Natomiast Kozacy często mają w zwyczaju atakować, jeśli spostrzegą ich wracających z łupem i przekraczających jakąś rzekę»²⁵ (tłum. – A. A.).

Autor zostałby zmuszony do wykreślenia obszaru Dzikich Pól, Mołdawii, Siedmiogrodu i wschodnich Węgier, czyli terytorium kontrolowanego przez Turcję. Z legendy wynika, że byłoby to poza tematem mapy. Jednocześnie podniosłoby to koszt wykonania jej wykonania. Płyta z miedzi musiałaby być co najmniej o 1/3 powierzchni większa. Mogło to również wynikać z nieznamości tych obszarów przez autora mapy oraz braku materiałów

²³ Autor przedstawia europejski charakter Dniepru, w porównaniu z najbardziej znanym Dunajem i Wołgą, por. *Piskozub A.* Rzeki w dziejach cywilizacji. – Toruń, 2001. – S. 158–186.

²⁴ Mowa o zdobyczach nadczarnomorskich Wielkiego Księcia Witolda, por. *Łowmiański H.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – S. 171, 176. Kontynuował on politykę swoich przodków, głównie Olgierda.

²⁵ «Lectori s[alutem]. Hunc Borysthenis tractum ut ad nostram Geographiae tabulam adjiciamus duo praecipue impulerunt. Primum ut huius fluminis longitudinem ostendamus, siquidem praeter Danubium et Volgam (cuius tantum fontes in Europa sunt idioque non Europae sed Asiae fluvius esse videtur) longiorem ac majorem Europa non habet. Alterum ut antiquos M[agni] D[ucatus] Lithuaniae terminos Vitoldi M[agni] Ducis praesertim temporibus exponamus, hic multa praelia secunda cum Tartaris faciens, arces nonnullas quarum nunc ruinae extant extruxerat ac muniverat, quo facilius dominium suum protendere hostemque longius dopellere possit cur autem in eadem ipsa tabula hunc Borystenis tractum continuate non adjecerimus ea causa est quod protraxisset nostram Geographiae tabulam, ut Hungariae, Moldaviae, Transylvaniae, Valachiae partem continuare atq[ue], in tabulam inscribere deberemus. Proderit autem lectori qui sit status huius Regionis cognoscere; Regio est campestris ac feracissima, sed propter assiduos Scytarum incursus deserta qui semper ihiant illius bonis, et aliquando ultra Czyrkassos progressi Voluniam depopulantur plurimes homines bonis illorum direptis servitute abducentes. Revertentibus vero illis cum praeda, Kozacy saepius occurrere ac omnibus bonus si eos trana[n]tes fluvium aliquem repererit solent». Tatarzy prowadząc swoje najazdy na ziemie ukraińskie starali się nie przekraczać rzek, aby nie opóźniało to ich akcji, dlatego ich szlaki przebiegały wododziałami, tu zapewne mowa o tzw. Czarnym Szlaku, zob. *Łuczynski J.* Sposoby wykonywania. – S. 219.

źródłowych. Ponadto, przeznaczeniem mapy Dniepru było: pokazanie osobliwości rzeki i terytorium poniżej Czerkas, ukazanie świetności dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, głównie za panowania księcia Witolda, wreszcie przedstawienie stosunków z Tatarami²⁶. Teksty w tej części mapy radziwiłłowskiej mają przede wszystkim charakter militarny i historyczno-etnograficzny. Autor starał się wyjaśnić genezę i rolę wielu miejscowości nad Dnieprem, omówił zjawisko porohów dniewprowych, scharakteryzował wyspy Chortycę i Tomakówkę.

Z trzech stron wyraźną granicą mapy są rzeki i wybrzeże Bałtyku. Od zachodu na całej długości jest to Wisła, od Wschodu Dniepr. Na północy to Dźwina z jej dopływami oraz wybrzeże Bałtyku. Wyraźnej granicy fizjograficznej brakuje na południu.

Poprzez analogię na podstawie innych map krajów Europy Środkowo-Wschodniej można wyciągnąć wniosek, że niektóre komponowano tak, aby ich obszar ograniczyć rzekami lub innymi elementami fizjograficznymi np. górami. Dla przykładu można podać szesnastowieczne mapy Polski Wacława Grodeckiego z 1562 r. i Stanisława Pograbki z 1570 r. gdzie wyraźną granicą na zachodzie i wschodzie są rzeki Odra i Dniepr, na mapach Prus są rzeki Wisła lub ciąg wzgórz i Niemen, na mapach Śląska to Sudety i rzeka Warta.

5. Granice

Nasuwa się pytanie, dlaczego Makowski naniósł na mapie Pokucie, Ruś Czerwoną, Podlasie i Prusy, część Małopolski, Mazowsza oraz nawet część Kujaw? Ponadto widzimy na niej całą Ukrainę z Wołyniem i Podolem, pomimo to, że od 1569 r. pozostawały one poza Wielkim Księstwem Litewskim. Odpowiedź na to pytanie może wynikać ze sposobu oznaczenia granic politycznych oraz ich objaśnienia. Autor mapy wyjaśnił to w jednej z legend: *«Przedstawienie granic Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ten znak * położony powyżej kresiek oznacza dawne granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, ten zaś (kółko z kreską w dół, przyp. autora) nowe granice tegoż Księstwa okrąża, natomiast, kiedy w tych samych miejscach znajdują się oba znaki (jak masz przed oczyma), uważaj, że znajdują się w tych samych miejscach, gdzie kiedyś były stare [granice]»* (tłum. – A. A.)²⁷.

²⁶ Por. *Alexandrowicz S.* Stosunki z Turcją i tatarszczyzną w kartografii staropolskiej XVI–XVII wieku // *Polska-Niemcy-Europa. Studia z dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych* (red. A. Czubiński). – Poznań, 1977. – S. 97–98.

²⁷ «ILLVSTRATIO Finium M[agni] D[ucatus] Lithuaniae. * Signum hoc punctis suprapositum antiquos M[agni] D[ucatus] Lith[uaniae] terminos declarat: hoc vero noui termini eiusdem Ducatus circum scribuntur: vbi autem in eisde[m] punctis vtrumque signum (vt prae oculis habes) coneurrit, Vbi antiqui erant ibi er recentes etiamnum esse existimes».

Spory graniczne między Polską a Litwą ciągnęły się od czasu, kiedy ziemie ruskie zostały włączone w granice Korony za panowania Kazimierza Wielkiego w XIV w. Kwestia ta najbardziej rozgorzała w 1569 r., kiedy to inkorporowano do Korony: Podlasie, Wołyń i Kijowszczyznę z Braclawszczyzną. Ma to swój oddźwięk na omawianej mapie²⁸. Tzw. «Dawna» granica odnosi się do obszaru Litwy sprzed Unii Lubelskiej 1569 r. Symbol gwiazdki odnosi się jedynie dla granicy pomiędzy ziemiami ruskimi Korony a Wołyniem i Podolem²⁹. Najczęściej występującym symbolem jest ten drugi, lub wspólne ich występowanie. Wcześniej wspólne występowanie obydwóch sygnatur nazwałem «granicą bezsporną», do których Litwini nie zgłaszali pretensji, są to następujące odcinki: od rzeki Szeszupy do Augustowa (granica między Prusami a Litwą), od Łukowa do styku z granicą między ziemiami ruskimi Korony a Litwą w okolicach Kowla (ów fakt wymaga sprostowania), całość granicy z Moskwą i Inflantami. Natomiast granicą, do której Litwini zgłaszali pretensje, nazwaną na mapie «nową» były następujące odcinki: od Bałtyku do Niemna (z tzw. Litwą Pruską), od Augustowa do Łukowa (wzdłuż Podlasia), między Wołyniem i Kijowszczyzną a Litwą (nie jest to granica zewnętrzna Litwy sprzed 1569 r.).

Można w tym doszukiwać się litewskiego separatyzmu, jaki towarzyszył litewskim magnatom, jeszcze w ok. 30 lat po zawarciu Unii Lubelskiej. Dość wyraźnie widzimy związki dawnych ziem, przynależnych do Litwy przed 1569 r., o czym często Makowski wspominał w opisie załączonym do mapy. M.in. Radziwiłłowie mieli liczne dobra na Podlasiu i Wołyniu.

Poza tym na mapie opisano fragment granicy z Inflantami: «*Rzeka Indrica granica Liwonii*» (tłum. – J. Ł.)³⁰. Oznaczono też szereg granic wewnętrznych: na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wyróżniono granice powiatów. Natomiast poza Litwą schematycznie wykreślono granice krain historycznych: Podlasia, Rusi Czerwonej, Wielkopolski i Małopolski. Wg Michaiła Spirydonowa granice powiatów na mapie nie odpowiadają stanowi z przełomu XVI i XVII wieku³¹.

²⁸ Problem ten dokładniej opisałem w artykule: *Łuczyński J. Zmiany granic między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną w świetle mapy radziwiłłowskiej z 1613 r.* // *Polski Przegląd Kartograficzny*. – T. 35. – 2003. – Nr 1. – S. 43–46.

²⁹ Nie wspominałem o tym fakcie w artykule, ponieważ nie zauważyłem tej zależności ze względu na niewyraźną kopię.

³⁰ «*Indrica flu[vius] Livoniae termines [terminus]*». Niewielka rzeczka w Łatgalii.

³¹ *Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.* // *Гістаычны альманах*. – Т. 8. – С. 8; *рог. Атлас гісторыі Беларусі. Ад старажытнасці да нашых дзён. дадатак да 6-томнай Энцыклапедыі гісторыі Беларусі*. – Мінск, 2004. – С. 22–47; *Гістарычны атлас Беларусі, Беларусь са старажытных часоў да канца XVIII ст.* – Т. 1. – Варшава-Мінск, 2008. – С. 76–77.

W interesujący sposób oznaczono granice Księstwa Słuckiego: «*Liczba 5 oznacza granice Księstwa Słuckiego, które jednak przynależą do województwa Nowogródzkiego*»³² (tłum. – J. Ł.). Nie jest przypadkiem, iż wyróżniono ów obszar. Był on we władaniu birżańskiej linii Radziwiłłów od 1600 r. jako wiano Zofii Olelkowiczówny, którą pojął za żonę Janusz Radziwiłł podczaszy litewski. Księstwo Słuckie aż do rozbiorów było największym kompleksem dóbr prywatnych w Rzeczypospolitej o pow. 12 650 km²³³.

6. Fizjografia

Na treść geograficzną mapy składają się elementy fizjograficzne (wody, lasy, rzeźba terenu) oraz kulturowe (osadnictwo, mosty oraz charakterystyka niektórych obszarów w postaci legend). Prócz treści geograficznej na mapie także zamieszczono szereg informacji historycznych, politycznych oraz etnograficznych w postaci ikonograficznej i tekstowej, zarówno na mapie głównej oraz na mapie dolnego biegu Dniepru.

Na mapie radziwiłłowskiej zdecydowaną rolę odgrywają wody³⁴. Oznaczono na niej cały bieg Niemna oraz Dźwiny wraz z ich dorzecziami. W przypadku Dniepru rzetelnie oznaczono jego prawe dorzecze oprócz źródeł. Bardzo szczegółowo oddano obraz dolnego biegu, łącznie z Limanem Dnieprowym, przedstawiony na dołączonej mapie w większej skali. Spośród większych dopływów Wisły i Dniepru wyróżnione zostały Bug i Prypeć. Największe rzeki Wielkiego Księstwa Litewskiego mają oznaczone obszary źródłiskowe w postaci napisów *Dzwine Fons*, *Fons Niemenis*, *Fons Bugi*, *Prepetii fons*. Należy zwrócić uwagę, na to, że autor mapy zlokalizował je w miarę poprawnie jak na możliwości szesnastowiecznych pomiarów i dostępności tak trudnego terenu³⁵. Dość ciekawie oznaczono opisy poszczególnych rzek, którym warto się przyjrzeć. Jeszcze na mapie Makowskiego żywa jest tradycja ptolemejska, przejawiająca się w łacińskich opisach najważniejszych rzek,

³² «Numerus 5 Ducatus Slucensis terminos denotat, qui tamen Ducatus ad Palitinatium Nowogrodense pertinet».

³³ Dokładnie to zagadnienie opisał *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 117. Księstwo Słuckie jako «Słuck (...) z bardzo obszernymi posiadłościami» omawia Szymon Starowolski w traktacie «Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego» wydanym po raz pierwszy w 1632 r., zob. *Starowolski Sz.* Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. – Kraków, 1976. – S. 102.

³⁴ O wizerunku rzek na dawnych mapach i traktatach geograficznych zob. *Iwańczak W.* Dokąd płyną rzeki? // Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym (red. W. Iwańczak, K. Bracha). – Warszawa, 2000. – S. 101–114.

³⁵ *Alexandrowicz St.* Rozwój kartografii. – S. 134. Źródła Niemna nie wskazują traktaty geograficzne Marcina Kromera Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach (...) Królestwa Polskiego księgi dwie z 1575 r, oraz Szymona Starowolskiego Polska, albo opisanie położenia Królestwa Polskiego z 1632 r. Natomiast Kromer wskazuje źródła pozostałych rzek.

które w wolnym tłumaczeniu autora brzmią następująco: *Rzeka Dniestr zwana przez Ptolemeusza³⁶ Tyras, z powodu szybkiego i gwałtownego nurtu; Rzeka Boristenes teraz Niemen (zapewne błąd sztycharza) nazywany; Rzeka Borjsthenes teraz Niepr; Rzeka Borustenes teraz rzeka Niepr; Tu Pripetius przyjmuje nazwę; Niemen niegdyś Chronon; Chronon teraz Niemen, Rzeka Dzwina przez Ptolemeusza Rubon; Rzeka Duna albo Dzwina, przez Ptolemeusza Rubon; Rzeka Vistula albo Weissel (na Pomorzu); Rzeka Iustula i Istula dawniej Vandalus³⁷ (tłum. i podkr. – J. Ł.).*

Na mapie mamy szereg różnie brzmiących nazw. Przy ważniejszych rzekach występują nazwy zapoczątkowane przez Herodota z Halikarnasu³⁸, które przyjęły się za pośrednictwem Ptolemeusza. Można przypuszczać, że skoro mapa ta miała trafić na rynki Europy Zachodniej, to autor musiał najważniejsze rzeki opisać nazwami stosowanymi przez ówczesne autorytety, aby były bardziej rozpoznawalne.

Nawet te «współczesne» nazwy są odmienne dla różnych części mapy. Zachodzi prawdopodobieństwo, iż są one charakterystyczne dla danego obszaru np. *Weissel* – Wisła na Pomorzu. W kilku wersjach występuje nazwa Prypeci (*Pripetius, Przipiec, Perepetus*), oczywiście Dniepru (oprócz wyżej wymienionych np. *Dnijpr*). Można też przyjąć hipotezę, iż różne nazwy pochodzą od różnych informatorów.

Bardzo starannie oznaczono bagna, szczególnie te w dorzeczu Prypeci oraz Teterewu. Jednak wiele pomniejszych i rozproszonych obszarów pominięto³⁹. Ciekawie scharakteryzowano bagna, dając tym samym wskazówki, jak należy czytać mapę w tym miejscu: «*BAGNA POLESKIE, w tej części kraju znajduje się tak wiele tak dużych i do tego stopnia błotnistych obszarów, że w niektórych okolicach wydają się przyjmować kształt jeziora. Z tego powodu nie podaliśmy dokładnej rozległości tych terenów, aby jednak znajomość tych [bagien] nie była ci nieznana i byś dostrzegł ile dzieli jedno od drugiego zaznaczyliśmy cyfry, kreski i umieściliśmy na nich kropki. Jeśli bowiem chciałbyś wyznaczyć cyrklem te miejsca, wystarczy wiedzieć, że rzeka Prypec, która oddziela*

³⁶ W dobrym tonie było powołać się na jeden z największych autorytetów wiedzy o świecie jakim był niewątpliwie Ptolemeusz, por. *Iwańczak W.* Kilka uwag o dawnej mapie. – S. 52.

³⁷ «Dniester fl[uvius] Ptolomeo Tyras aceleri ac rapido cursu dictus; Boristenes nunc Niemen (sic!) dictus fluvius; Borjsthenes fl[uvius] nunc niepr; Hic Pripetius nomen recuperat; Niemen olim Chronon; Chronon nunc Niemen fl[uvius]; Dzwina fluvius a Ptol[omeo] Rubon; Duna vel Dzwina fl[uvius] Ptol[omeo] Rubon, Vistula vel Weissel flu[vius]; Vistula alys [alias] Iustula et Istula fl[uvius] Vandalus olim». Starożytne nazewnictwo wspomnianych rzek (oprócz Niemna i Dżwiny) przy ich charakterystyce wymienia Kromer, *Kromer M.* Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach. – S. 36–43.

³⁸ Por. Herodot // *Bodnarski M. S.* Geografia antyczna. – S. 32, 57.

³⁹ *Alexandrowicz St.* Rozwój kartografii. – S. 135.

Gródek [Dawidgródek] od Kijowa nie dalej niż 60 mil rozszerza się w swym biegu na 120 milach» (tłum. –A. A.)⁴⁰. Podobnie zaleca mierzyć obszary bagienne Józef Naronowicz-Naroński⁴¹ oraz czytać swoją mapę województwa poznańskiego z 1645 r. Jerzy Freudenhammer⁴². Warto zwrócić uwagę także na charakterystykę Polesia: *«Podlasie, przez innych nazywane Polesiem, mieszkańcy nazywają Polesiom. Kraj ten jest częścią Litwy graniczącą z Wołyniem, lesistą i bagnistą, skąd wziął swoją nazwę. Jest tak zasobny w miód i ryby, że wszystkie kraje sąsiadujące spożywają ryby stąd sprowadzone. Są one suszone na powietrzu i wystawiane na sprzedaż»*⁴³. (tłum. – J. Ł.). Legendy te nie obfitują w treść, lecz świadczą o dobrej znajomości tego obszaru.

Przebogate informacje na temat sytuacji hydrograficznej znajdują się na mapie dolnego biegu Dniepru: *«Ujścia tych dwóch rzek przedstawi Ci druga część tego biegu Dniepru, bowiem Inguł (Ingulc maior, Infskut, Inskul, Ingula) odprowadza swe wody do rzeki Boh (Boh, Bog), Ingulec (Ingulc Inskulec, Ingulec) zaś miesza się z Dnieprem wpływającym do Limanu Dnieprowego (Ilmien lacus), który nieco wyżej masz narysowany»*⁴⁴; *«Ujście oglądaj w drugiej części tego wizerunku Dniepru»*⁴⁵; *«Źródła Ingulca»* (Fons Inskuleis). *«Przesmyk między Dnieprem a morzem»*; *«Pole między Bohem a Dnieprem»*;

⁴⁰ «PALVDES POLESIAE. In provinciae hoc tractu plurime reperiuntur loca adeo caenosa et plerunq[ue] [plerumque] ita magna ut aliquibus in locis maximi laci formam prae se ferre videantur, quae causae sunt ut horum locorum distantiam veram non anotaverimus, tamen ne te eorum cognitio lateat et quantum distat alterum ab altero animadvertas numeros posuimus punctosq[ue] anfractus in ijs traximus. Nam si voluisses haec loca ut circulus denotat cognoscere efficiet ut Pripetius fluvius qui non amplius 60 milliaribus Grodeka Kioviām suo tractu distendat in 120 miliaria exrescat». Zob. *Luczyński J.* Sposoby wykonywania. –S. 218.

⁴¹ *Naronowicz-Naroński J.* Kartografia / Opr. T. M. Nowak. – Białystok, 2002. – S. 48–51.

⁴² Por. *Luczyński J.* Wkład kartografii Rzeczypospolitej od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku w rozwój kartografii Europy (Próba pełnego ustalenia filiacji wydanych drukiem map rozpatrywanego terenu). – Toruń, 2006. – S. 248; egz. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. – Sygn. Dr 2253/I-II.

⁴³ «PODLESIA ab aliis POLESIA incolae Polesio appellant, est pars Lithuaniae, Volyniae contigua regio, nemorosae et palustris, unde et denominatio sortita est. Melle piscibusq[ue] ita abundans, ut omnes vicinae regiones piscibus hinc advectis utantur, qui aere et vento siccati mercatui exponuntur». Krainy tej nie opisują ani M. Kromer ani Sz. Starowolski.

⁴⁴ «Horum duorum fluviorum ostia altera pars huius tractus Borÿsthenis tibi exhibebit ex oneratur em Ingula maior in Bohum fluvium Ingulec autem quem paulo inferius depictu[m] habes Borÿsthem in lacum Ilmien influenti commiscetur». Mowa o rzekach Inguł i Ingulec. Np. w szczegółowej charakterystyce Ukrainy W. Beauplana brak informacji na ich temat. Natomiast znajdują się one na mapie generalnej Ukrainy: Inguł jako Angulet Wielki oraz Ingulec Ingulet Mały.

⁴⁵ «Ostium in altera parte huius tractus Borythenis (!) vide». Dotyczy rzeki Inguł, uchodzącej do Bohu.

«Ujście Bohu⁴⁶»; «Część Morza Czarnego»; «Jezioro Białe (Albus)»; «Część Chanatu Perekopskiego»⁴⁷ (tłum – J. Ł.).

Na mapie starannie wypisano w kartuszach nazwy porohów i wyjaśniono to zjawisko. Na rzece odpowiadają im oznaczenia literowe. Ich nazwy najczęściej są bardzo zniekształcone przez holenderskiego sztycharza. Nazwy porohów, które występują na mapie, przypominają te z Diariusza Eryka Lassoty, lecz w odwrotnej kolejności. Kiedy ten opisał ich dwanaście, na mapie mamy dziewięć porohów⁴⁸. Na mapie czytamy następującą legendę: «PROGI albo POROHI. Próg w naszym języku oznacza się po łacinie – limen, znajdują się tu bowiem zwężenia Dniepru z powodu skał, które ograniczają wodę płynącej [rzeki] i dlatego jakby przez próg spada [ona] z wysoka z takim hukem i łoskotem, że można ją niekiedy usłyszeć z [odległości] trzech mil. Dawni Grecy, z powodu dźwięku, który z daleka słyhać, mieli zwyczaj nazywać takie miejsca kataradupa. Podobne do tych katarakty i na innych wielkich rzekach: oczywiście na Wiśle przy Gniewie, Renie przy Szafuzie⁴⁹, Niemnie przy Rumszyszkach. Z tej przyczyny na Dnieprze, który winien być nie tylko porównywany, lecz stawiany wyżej niż wielkie rzeki Europy. Te katarakty wewnątrz Porohów uniemożliwiają żeglugę, natomiast umożliwia żeglugę poniżej i powyżej wielkim i obciążonym statkom, zwłaszcza triremom. Kataradupos, starożytna nazwa katarakt na Nilu, występuje m.in. u Herodota»⁵⁰. «Nazwy katarakt albo progów A. Kadak poroh. (Kudak); B. Bulilo poroh. (Budziłowski); C. Wolezny poroh. (Wołnik);

⁴⁶ Beauplan w Opisie Ukrainy krótko wspominał o ujściu Bohu niedaleko Siemionowego Rogu, którego Makowski nie opatrzył nazwą, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy (red. Z. Wójcik). – Warszawa, 1972. – S. 122.

⁴⁷ «Istmus inter Borysthe[nem] et mare»; «CAMPVS INTERBOHV METBORYSTENEM»; «Ostium Bogi»; «Pontvs Euxinus», dawniej przez starożytnych nazywane Pontos Axeinos, czyli Morze Niegościnnie; «Albus lacus»; «Imperii Chamii Perekopensis pars».

⁴⁸ *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 97.

⁴⁹ *Piskozub A.* Rzeki w dziejach cywilizacji. – Toruń, 2001. – S. 115.

⁵⁰ «PROGI vel. POROHI Prog nostra lingua latinis limen significat: sunt enim hic angustiae Borÿsthenis ob rupes quibus coarctatur aqua profluentis ex ideo veluti per limen ex alto decidit cum tanto sonitu ac fragore ut ad tria miliaria exaudiri nonnumquam queat Veteres Graeci talia loca καταδουπα a sonitu qui elonginquo exauditur vocare solebant. His similes Catharactae et in his magnis fluminibus inveniuntur. Istula videlicet ad Gniew et Rheno ad Schauhuisiam. Niemene ad Runissÿszki Quapropter in Borÿsthene quilibet magnis Europae fluminibus non modo adaequandus sed et praeponeendus est infra Porohas navigationem hae Catharactae impediunt vltra autem et citra tutissimam magnis licet ac onerariis navibus vtpote triremibus nauigationem praebet». Szczegółowy opis Porohów daje Eryk Lassota, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. – S. 66, oraz Wilhelm Beauplan, zob. Tamże. – S. 118; Herodot // *Bodnarski M. S.* Geografia antyczna. – S. 45, 48–49.

D. Zwonier poroh. (Dzwoniec); «Prócz tego jest jeszcze 5 progów czytelniku, które oznaczono dla Ciebie na drugiej części»⁵¹. (tłum. – A. A.).

Druga część mapy Dniepru rozpoczyna się od Nienasyteckiego Porohu. W kartuszu zostały wymienione następujące porohy: *Nienasytecz poroh.* (Nienasytecki); *Suski poroh.* (Surski); *Woluy poroh.* (Wilny); *Walkanowa zaboia poroh* (Woronowa zawora); *Tawutzany poroh alias limes.* (Towołżański).

Na pierwszej części mapy oznaczono jeszcze szereg obiektów geograficznych, np. wysp na Dnieprze: «*Baba*» – powyżej ujścia rzeki Supoj⁵², «*Wolczny ostrow*» – powyżej ujścia Samary do Dniepru, «*Krafný ostrow Infula ab amanitatem fodina*»⁵³ oraz inne: «*Góry Piwa*» – *PIWA MONTES*⁵⁴, «*Czarny Las*» – *Nigra silva*.

Poza tym na drugiej części mapy Dniepru występują też legendy o charakterze geograficznym⁵⁵: «*Boh albo Bog, po łacinie oznacza Boga, jest sławną rzeką podolską, którą wielu Hypanisem, niektórzy nazywają Axiaces, opierając się na Herodocie*»⁵⁶; «*Jezioro Ilmien (Liman Dnieprowy przyp. – J. Ł.), które niektórzy nazywają Zatoka Karkinicka (Carcinitum)*»⁵⁷; «*Z tego jeziora sól pozyskuje się należycie warzoną słońcem*»⁵⁸.

Część legend daje charakterystykę rozległości «*Dzikich Pól*», pełniąc rolę oznaczenia miejsca: «*W tym miejscu największa rozległość tych pól, których*

⁵¹ «NOMINA LIMITUM vel Progo (...). Supersunt adhuc lector candide quinque limites qui tibi in altera faciesunt exprei. [expressi]».

⁵² Na wyspie tej oznaczono kamienną rzeźbę z napisem «Baba». Np. o ok. dwudziestu rzeźbach niedaleko od Siedmiu Majaków wspomina Eryk Lassota w swoim Diariuszu, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy*. – S. 80.

⁵³ Zapewne Kniaży Ostrów, było to miejsce postoju przed ciężką przeprawą przez porohy, por. *Serczyk S. A.* *Na dalekiej*. – S. 17.

⁵⁴ Góry Piwa wspomina w swoim Diariuszu Eryk Lassota, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy*. – S. 65.

⁵⁵ Część z nich pełni rolę znaków kartograficznych miejsca, na tzw. prymitywach napisowych, por. *Gotaski J.* *Mapy pomiędzy pismem, obrazem a elektronicznymi środkami informacji (relacje strukturalne)* // *Polski Przegląd Kartograficzny*. – T. 30 (1998). – Nr 4. – S. 251–259.

⁵⁶ «Boh sive Bog Latine Deum significat celebris est fluvius Podoliae quem pleriq[ue] Hippanim non nulli [nonnulli] Axiacum innixi Herodoti sententiae [sententiis] appellant». Najczęściej spotykaną nazwą jest Hypanis.

⁵⁷ «ILMIEN LACVS, quem nonnulli sinum carcinitum appellant». Zatoka Karkinicka, zob. *Karkinicka Zatoka* // *Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*. *Encyklopedia Geografii Świata*. – Warszawa, 1997. – S. 238.

⁵⁸ «Ex his lacubus sal sole concoctum decerpitur». Na temat pozyskiwania soli z Limanu Dniepru wspomina M. Kromer, zob. *Kromer M.* *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach*. – S. 34. O tym fakcie pisał również Herodot, zob. *Herodot* // *Bodnarski M. S.* *Geografia antyczna*. – S. 58.

część nasi, część Moskale, część Tatarzy posiadają»⁵⁹; «Pole między Bohem a Dnieprem»⁶⁰; «To pole naprawdę rozciąga się aż do rzeki Boh»⁶¹; «Pole między Bohem a Dnieprem»; «Część Chanatu Perekopskiego»⁶² (tłum. – J. Ł.).

Rzeki również mają szereg odmiennych nazw: Dniepr – *Dniepr fluvius a Ptolemeo Borystenes vocatus*, Inguł – *INSKUL FLV[VIUS] aliis INGULA vocatus*, Ingulec – *INSKVLEC ab allis INGVLEC flu[vius], Ingulec vel Inskulec fl[uvius]*.

Poprawności przedstawienia sieci hydrograficznej na mapie radziwiłłowskiej poświęcono już wiele miejsca w literaturze przedmiotu⁶³. Janina Piasecka przedstawienie rzek określiła jako «bardzo bogaty, ale dość zgeneralizowany obraz sieci rzecznej»⁶⁴. Nieco więcej miejsca autorka poświęciła mapie dolnego Dniepru⁶⁵.

Morze Bałtyckie nazwano z niderlandzkiego *De Oost See* i z łacińskiego *Balticum Mare*, Zalew Wiślany: *Frisch haf*, Mierzeję Wiślana: *Frisch nerung*, Zalew Kuroński: *Curis haf i Curonivs lacus* (Jezioro Kurońskie), Mierzeję Kurońską: *Curisch nerung*, Zatokę Ryską: *Sinus Magnus Livoniae* (Wielka Zatoka Liwońska). Lasy na mapie przedstawiono za pomocą sylwetek drzew. Nie pokrywają one większych połaci powierzchni mapy, lecz są to wąskie pasy. Oczywiście nie odpowiada to rzeczywistości. W rezultacie tego zabiegu mapa stwarza wrażenie małej lesistości nawet tam, gdzie występują wielkie obszary leśne np. na Polesiu, we wschodniej Białorusi oraz w Puszczy Białowieskiej. Wg Alexandrowicza prawdopodobnie Litwa pozornie miała sprawiać wrażenie mało zalesionej, co czyniłoby ją zagospodarowaną i rozwiniętą pod względem gospodarczym.

Rzeźbę terenu oznaczono symbolicznie w postaci kopczyków, przede wszystkim w Karpatach, głównie na Rusi Czerwonej.

7. Objaśnienia symboli i krajobraz kulturowy

Z punktu widzenia badań nad przestrzenią osadniczą uwagę zwraca legenda mapy zawarta w pięknie rytowanym kartuszu okuciowym, zwieńczonym

⁵⁹ «Camporum latitudo maxima quorum partem nostri, partem Moschovitae partem Tartari potiuntur». Terytorium na Zadnieprzu pomiędzy rzekami Dnieprem, Sułą i Horołem.

⁶⁰ «Campus inter Bohum et Borysthenem». Całość obszaru na prawym brzegu Dniepru – Dzikie Pola.

⁶¹ «Hic vero campus usque ad Bohum fluvium protenditur».

⁶² «CAMPVS INTER BOHVM ET BORYSTENEM»; «Imperii Chamii Perekopensis pars».

⁶³ *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 133–135.

⁶⁴ *Piasecka J. E.* Dzieje hydrografii polskiej do 1850 roku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. – S. 52.

⁶⁵ Tamże. – S. 54–55.

herbem Wielkiego Księstwa Litewskiego «Pogoń» i podtrzymywanym przez dwa putta. Poniżej tarczy znajduje się adres wydawniczy mapy. W owalnym kartuszu zatytułowanym *SIGNORVM vel CHARACTERVM DECLARATIO*⁶⁶ mamy dziewięć sygnatur: duże miasto; miasto; miasto siedziba wojewody; miasto sądowe, albo powiatowe, w którym rozpatrywane są sprawy szlachty; siedziba księcia; siedziba biskupa łacińskiego; siedziba biskupa «greckiego», którego pospolicie nazywają «władką», miasteczko, wieś z dworem szlachecka⁶⁷. Ponadto w treści mapy, choć nie uwzględniono tego w legendzie, ponieważ nie zastosowano odrębnych sygnatur, lecz oznaczenie opisowe, naniesiono klasztory (*monasterium*) i inne miejsca kultu religijnego⁶⁸ oraz uroczyszcze z ruinami (*Swiecelnow uroczyßcze*⁶⁹). Interesujące oznaczenia sieci osadniczej znalazły się na mapie dolnego biegu Dniepru, gdzie w kartuszu rolwerkowym objaśniono cztery rodzaje miejscowości: miasto chrześcijańskie, miasto tatarskie, gród lub miasteczko chrześcijańskie zniszczone, gród tatarski spustoszony⁷⁰.

Na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego naniesiono 1020 punktów osadniczych, z tego 543 na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po 1569 r. (53% znajdujących się na mapie, lecz 66% z nich pojawiło się po raz pierwszy). Dla tej partii mapy, Makowski mógł posłużyć się mapą Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego z 1580 r.

Np. na terenach ruskich Korony znajduje się 215 miejscowości (woj. braclawskie 12, woj. kijowskie 66, woj. wołyńskie 76, woj. ruskie 61)⁷¹.

Część miejscowości scharakteryzowano za pomocą określeń słownych «Ducatus», dotyczy to przede wszystkim ówczesnych siedzib rodów kniaziowskich w Kowlu, Korcu, Koszyrzu, Wiśniowcu, Zasławiu i Zbarażu. Dawne siedziby kniaziowskie wyróżniono legendą «Olim ducatus» czyli

⁶⁶ «Wyjaśnienie znaków lub symboli».

⁶⁷ W kartuszu widnieją łacińskie objaśnienia: «Vrbs, Civitas, Civitas cum Palatinatu, Civitas judicialis vel districtualis ubi causae Nobilium disceptantur, Domicilium Ducum, Sedes Episcopi Romani, Sedes Episcopi Graecorum quasi vulgo Wladicas appellant, Oppidum, Pagus cum domo Nobilis»; zob. *Alexandrowicz S.* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 51.

⁶⁸ Tamże. – S. 56; *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 118.

⁶⁹ Na mapie generalnej Ukrainy W. Beauplana z 1648 r. oznaczone jako miasteczko Switełnow, na mapie 1660 r. Switełna, obecnie wieś Svitilnia nad rzeką Trubież.

⁷⁰ «Civitas christianorum, Civitas Tartarorum, Arx vel Oppidum christianorum dirutum, Arx Tartarorum vastata». Zob. *Merczyng H.* Mapa Litwy. – S. 217.

⁷¹ *Luczyński J.* Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. Radziwiłłowskiej // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Наконий збірник. – Вип. 18. Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 25 квітня 2006 р., м. Луцьк-снт. Олика. – Луцьк, 2006. – С. 23.*

«niegdyś księstwo» przy Czartoryjsku, Dubrowicy, Holszanach, Kobryniu oraz Włodawie. Najważniejsze siedziby książęce oznaczono znakiem graficznym zawartym w objaśnieniu symboli jako «domicilium ducum» czyli siedziba księcia. Dotyczy to siedzib Radziwiłłów z nieświeskiej i birżańskiej linii (Birże, Dubinki, Nieśwież, Ołyka), Ostrogskich (Ostróg) oraz Giedrojciów (Giedrojcie). Ponadto w ten sam sposób oznaczono Królewiec (siedziba księcia w Prusach), Mitawę stolicę księcia Kurlandii i Semigalii (*Nittaw Ducis Curlandię domicilium*⁷²).

Spośród miejscowości wyróżniono także siedziby biskupstw rzymskokatolickich (Włocławek, Płock, Chełm, Przemyśl, Lwów, Łuck, Wilno, Wornie, Wenden; pominięto zaś Kraków, Kamieniec Podolski, Kijów, Chełmżę i Frombork). Oznaczono także siedziby biskupstw obrządku wschodniego: Wilno, Łuck, Lwów, Pińsk (bez Włodzimierza, Kijowa, Brześcia, Połocka i Przemyśla). Ani w pierwszym ani w drugim przypadku nie wyróżniono arcybiskupstw⁷³.

Przy dwóch miejscowościach mamy informacje o charakterze gospodarczym – Bochnia i Wieliczka określone jako kopalnie soli. Jednak te informacje na mapach pojawiają się już od pierwszej połowy XVI wieku. Na obszarze Warmii i Prus Książęcych pojawiły się też polskie odpowiedniki nazw miejscowości: dla Olsztyna *Olsztyn*, dla Tylży *Tylsa*, dla Koadiuten *Kotyca*. Podwójna nazwa podana jest dla Piszca *Iohansburg Polo[ne] Pis*.

Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego oznaczono odpowiednimi nazwami krainy geograficzno-historyczne: Polesie *POLESIA*, Żmudź *SAMOGITIA*, Ziemia Reczycka *Rzeczycensis terra*, Włość Rohaczowska *Rohaczouiense Territorium*, Księstwo Słuckie *Slucensis Ducatus*, powiat mohylewski *MOHILOVIE[N]SIS DISTRICTVS*, Podole *PODOLIA*.

Poza tym na mapie występują nazwy krajów sąsiadujących: Prusy *PRVSSIA*, Część Kujaw – Prowincja Wielkopolski *CVIAVIAE PARS PROVINCIAE MAIORIS POLONIAE PARS*, Część Małopolski *MINORIS POLONIAE PARS*, Ruś Czerwona *RUSSIA RUBRA*, Podlasie Podlachia, Księstwo Kurlandii *CVRLANDIAE DVCATVS*, Semigalia *SEMIGALLIA*, Część Liwonii *LIVONIAE PARS*, Część Pokucia *Pokutiae pars*, Część Księstwa Siewierskiego *DVCATVS SEVERIENSIS PARS*, Pogranicze Wielkiego Księcia Moskiewskiego *MAGNI DVCIS MOSCOVIAE CONFINIA*, Część Ozylii *OSILIAE PARS*.

⁷² «Mitawa siedziba księcia Kurlandii» – Obecnie Jelgava.

⁷³ *Łuczyński J.* Kwestie wyznaniowe na dawnych mapach Rzeczypospolitej – XVI – pierwsza połowa XVIII wieku // *Polityka-Religia-Edukacja. Studia z dziejów XX i XXI wieku* dedykowane Profesorowi Ryszardowi Michalskiemu. – Toruń, 2010. – S. 425–426.

Na mapie radziwiłłowskiej po raz pierwszy w kartografii pojawia się nazwa «Ukraina» – «Wołyń dalszy (Volynia ulterior), który już to UKRAINA, już to NIŻ (NIS) jest zwany»⁷⁴.

Na mapie dolnego odcinka Dniepru większość miejsc oznaczono jako ruiny miast chrześcijańskich i tatarskich⁷⁵. Legendy również dotyczą ruin jak i ważnych miast: «*Żywe pozostałości zamku Siemimaiki*⁷⁶, *istnieją bowiem aż do dnia dzisiejszego dwa mury opasujące wzgórze, natomiast na samym wzgórzu znajduje się widoczna aż do dzisiaj świątynia i dom murowany*»⁷⁷; «*Ostam kirmen*⁷⁸. *Murowany zamek Tatarów, porzucony jednak przez Tatarów z powodu ciągłych wypraw Kozaków. Wiśniowiecki bowiem i ten [zamek] obrócił w pył za pomocą podstawionej artylerii*»⁷⁹; «*Oczakow. Najważniejsze miasto Scytów (Tatarów przyp. – J. Ł.), które od Czerkasów dzieli 67, od Katarakt 30, od Białogrodu 20 mil*»⁸⁰; «*Perekop stolica księcia Scytów (Tatarów przyp. – J. Ł.) dzieli od Oczakowa i Ostakirmen dokładnie 20 mil*»⁸¹; «*Witoldowa Łażnia*» (Balneum Vitoldi)⁸². (tłum. – A. A.)

⁷⁴ «VOLYNIA VLTERIRIOR (!), quae tum VKRAINA tum NIS ab aliis vocitatur». Alexandrowicz ten napis traktuje jako słabą znajomość Wołynia przez Makowskiego, skoro uważa za tę ziemię pn.-zach. część Kijowszczyzny; wg Łowmiańskiego jest to pozostałość z dawnej tradycji, lub ślad wołyńskiej kolonizacji na tym terenie, por. *Alexandrowicz S. Rozwój kartografii.* – S. 130–131; zob. *Łowmiański H. Rola historyczna Wołynia w starożytności i we wczesnym średniowieczu // Z polskich studiów slawistycznych.* – Ser. 2. Historia. Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii. – Warszawa, 1963. – S. 27–28; zob. *Łuczynski J. Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – S. 23.

⁷⁵ *Merczyng H. Mapa Litwy.* – S. 217.

⁷⁶ Eryk Lassota miejsce to nazywa «Siedni Majaki», nazwa ta funkcjonowała w tradycji ludowej jako «Siedem Majaków», do dziś koło Berysławia istnieje uroczysko «Siedem Majaków», por. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy.* – S. 80. Oficjalna turecka nazwa to Kyzy Kermen, ob. Berysław. Za przekazane informacje dziękuję dr. Władysławowi Berkowskiemu z Kijowa.

⁷⁷ «Viva vestigia arcis Siemimaiki extant enim in hanc usq[ue] diem muri collem cingentes in ipso autem colle templum ac domus murata ad huc conspiciuntur.»

⁷⁸ Asłam Kermen, ew. Islam Kermen, ob. Kachowka. W górę Dniepru leży Rohat Kirmen (Rohat Kermen) – ob. Hornostajewka.

⁷⁹ «Ostam kirmen. Arx murata Tartarorum sed ob assiduos kozakorum incursus a Tartaris deserta eam namq[ue] Wisniuiecius puluere tormentario sub posito euererat.»

⁸⁰ «Oczakow primarium oppidum Scytarum quod a Czýrkassy 67 a Catarktis 30, a Białogrodo 20 miliaribus distat». Kromer wymieniając Oczaków traktuje go jako punkt orientacyjny przy charakterystyce Dniepru, jedynie określa go «twierdzą turecką, lub tatarską»; zob. *Kromer M. Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach.* – S. 19, 36; więcej miejsca jako twierdzy poświęca Beauplan, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy.* – S. 121–123.

⁸¹ «Perekop. Domicilium Ducis Scytarum distat Oczakovia 20 ab Ostamkirme[n] totidem miliaribus».

⁸² Występuje dwukrotnie. «Witoldową Łażnią» nazywano komorę celną, wybudowaną przez księcia Witolda u Tawańskiego Brodu dla karawan idących z Kaffy do Kijowa. W pobliżu

8. Treść historyczno-etnograficzna

Na mapie radziwiłłowskiej występuje szereg informacji, o treści historycznej. Na mapie przedstawiającej Wielkie Księstwo Litewskie ukazano legendy poświęcone dziejom Litwy. O wartości tej mapy jako źródła historycznego świadczy ścisłość przekazywanej wiedzy⁸³. Większość z nich dotyczy wojen z Moskwą, czyli wydarzeń mających miejsce w niedalekiej przeszłości: *Wieliz zdobyty przez Stefana [Batorego] 1579 r.*⁸⁴; *Wycieczki Moskali, Litwini powstrzymują i odpierają*⁸⁵; *Witebsk najbezpieczniejsza twierdza przeciwko napadom moskiewskim*⁸⁶; *W roku 1564 przy twierdzy Uła zniszczone zostało przez Mikołaja Radziwiłła, księcia na Dubinkach i Birzach, pod naczelnym dowództwem Zygmunta Augusta, wojsko moskiewskie księcia Szujskiego w liczbie 30000 ludzi*⁸⁷; *W roku 1563 Połoczczyzna za króla Zygmunta Augusta odebrana przez Moskwę, odzyskana natomiast przez króla Stefana*⁸⁸; *Łotysze, uciskani przez tyranię i wojsko Moskwy zostali przyjęci pod opiekę i obronę Zygmunta Augusta króla Polski w 1559 roku (!) w Poswolu*⁸⁹; *Kiernów – pierwsza stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego*⁹⁰; *Połowę tego*

znajdowała się również dogodna przeprawa tatarska, którą na swojej mapie Dniepru oznaczył Beauplan, por. TRACTVS BORYSTHENIS VULGO DNEPR ET NIEPR DICTI, A CHORTIKA OSTRO AD URBEM OCZAKOW UBI IN PONTVM EUXINUM se EXONERAT wyd. przez J. Blaeua w Amsterdamie w 1662 r. zob. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (red. B. Chlebowski). – T. XIII. – Warszawa, 1893. – S. 672.

⁸³ *Iwańczak W.* Kilka uwag o dawnej mapie. – S. 57.

⁸⁴ «Wieliss capitur a Stephan[o] 1579». Właściwie w 1580 r.

⁸⁵ «Moschorum irruptiones, Lithuani arcent ac repellunt». Towarzyszy to scenie batalistycznej w tzw. Bramie Smoleńskiej.

⁸⁶ «Witepsk tutissimum totius Lithuaniae propugnaculum adversus incursus Moschorum».

⁸⁷ «Anno 1564 ad Włam arcem caesus est Moschorum exercitus 30000 hominum duce Siuiscio a Nicolao Radziwił in Dubinki et Birze duce auspiciis Sigismundo Augusti»; mowa o bitwie pod Czaśnikami 26 stycznia 1564 r. O tym fakcie wspomina M. Strykowski w swojej kronice, lecz wymienia 25 000 pobitych i 5000 zbiegłych Moskali do Połocka, zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 414–415.

⁸⁸ «Anno 1563 Polotia sub Sigismundo Augusto Rege Poloniae a Moscho ademptae a Stephano autem Rege recuperata». O utracie oraz odzyskaniu Połocka zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 413–415 i 428–429.

⁸⁹ «Livones in fide[m] ac clie[n]telam Sigismundi Augusti Regis Poloniae Moscoviticis armis atq[ue] tirannide oppressi Positoliae suscipiuntur An[no] 1559». Na mapie Positoliae, chodzi tu o Poswol. W 1559 r. stany inflanckie poddały się Wielkiemu Księciu Litewskiemu Zygmunutowi Augustowi, w Poswolu zawarto układ w 1557 r. Zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 410.

⁹⁰ «Kiernow primum Ducu Lith[uaniae] domicilium», po odkryciach archeologicznych w Kiernowie, Litwini ogłosili tę miejscowość swoją pierwszą stolicą, polemizując z historiografią białoruską, która utrzymywała, że centrum Wielkiego Księstwa Litewskiego od czasów Mendoga miał być Nowogródek. Za tę informację dziękuję dr. hab. Tomaszowi Kempie. Obecnie w opracowaniach syntetycznych dot. dziejów Litwy, są tylko wzmianki o Kiernowie, jako ważnym

mostu reperują i utrzymują nasi, połowę zaś Moskale⁹¹; Tu zostało zniszczone przez księcia Konstantyna Ostrogskiego wojsko moskiewskie [w liczbie 40000⁹²; Zamek Morawiesk wybudowany niegdyś przez Moskali⁹³; Miasteczko Korsuń wybudowane przez Króla Stefana w roku 1581⁹⁴. Bez komentarzy przedstawiono płonący zamek Sokół (zdobyty przez wojsko Batorego w 1579 r.)⁹⁵, namioty pod obleganymi i zdobytymi przez Batorego Wielkimi Łukami⁹⁶, szyki bitewne pod Toropcem⁹⁷.

Najbogatsza w treść historyczną jest jednak mapa Dniepru. Autor starał się wyjaśnić genezę i rolę wielu miejscowości nad Dnieprem, na odcinku poniżej Czerkas: «Czerkasy⁹⁸. Wielu przekazuje, że Czerkiesi są pozostałością

ośrodkiem grodowym, obok Wilna i Trok, por. *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku. – Warszawa, 2008. – S. 42–45. Por. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi (...). – T. I. – Warszawa, 1846. – S. 251.

⁹¹ «Huius pontis mediam partem nostri mediam vero Moschi conficiunt ac reparant». Mowa o moście na rzece Mierei.

⁹² «Hic a Constantino Duce in Ostrog caesus est exercitus Moschi 40000 auspiciis Sigismundi primi Anno 1514». Napis umieszczony koło Radomla, lecz odnosi się to do bitwy pod Orszą. M. Strykowski wspomina o pokonaniu wojsk moskiewskich w liczbie 80000, por. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 378–385. O 40000 poległych wg Strykowskiego mieli wspomnieć jeńcy moskiewscy, por. Tamże. – S. 383.

⁹³ «Morawiesk arx nuper a Moschis extracta». Obecnie miejscowość Moriv'sk na Ukrainie.

⁹⁴ «Korsun oppidum a Rege Stephano extractum [exstructum] Anno 1581». Mowa tu o lokacji miasta, która faktycznie miała miejsce w 1584 r. por. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski). – T. V. – Warszawa, 1884. – S. 35.

⁹⁵ O płonącym zamku zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 430.

⁹⁶ Zob. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. II. – S. 433–434.

⁹⁷ Zob. Tamże. – S. 435.

⁹⁸ Trudno jednoznacznie stwierdzić, dlaczego Makowski powiązał Czerkasy z Czerkiesami, wywodząc ich od starożytnych ludów. Najprawdopodobniej Makowski odwołał się do S. Herbersteina, który używa dwukrotnie określenia «Circassi», pierwszy raz w opisie Tatarów, gdzie jest mowa o Czerkiesach żyjących w górach, na południe od rzeki Kubań; po raz drugi w opisie Litwy, najprawdopodobniej używa w odniesieniu do Kozaków nadnieprzańskich, «Circassi Borysthenis accolae, Ruthemi sunt»; *Herberstein S.* Rerum Moscoviticarum commentarii (...). – Antverpiae, 1557. – K. 108 v, 111 v. Por. *Герберштейн С.* Записки о Московии. – Москва, 1988 // http://krotov.info/acts/16/1/gerbersh_9.htm [26.01.2012]. Zob. również *Kappeler A.* Herberstein als Ethnograph: Die Nichtrossen des Moskauer Reiches und an dessen Grenzen in der «Moscovia» // *Russland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit.* – Wien-Köln-Weimar, 2003. – S. 70. Bogatsze informacje na temat tego miasta podają Lassota i Beauplan, zob. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana* Opisy Ukrainy. – S. 64–65, 114.

owych dawnych Cymbrów⁹⁹, co u Homera nazywają się Kimerami¹⁰⁰. Donoszą także, że Czerkiesi są w dużej części wyznania mahometańskiego, czego ja nie ośmielam się potwierdzić, ponieważ wszystkim wiadomo, że są oni Rusinami i wyznają wiarę grecką¹⁰¹»; «Tutaj Scyci (Tatarzy, przyp. – J. Ł.), kiedy zamierzają najechać nasze krainy, mają zwyczaj się ukrywać nim wszyscy się zgromadzą»¹⁰². «Kiedy lekkobrojni dotrą do tego miejsca uważają się za bezpiecznych od wszelkich nieszczęść»¹⁰³.

Poniżej porohów autor podał legendę dotyczącą wyspy Chortycy: «Chortycza (Chorcica). Miejsce przy Dnieprze wielce sławne z powodu zdolności wojskowych Dymitra Wiśniowieckiego, bohatera bardzo starożytnego rodu. Tutaj, bowiem ustanowił siedzibę i podporę swego rodu i w połowie otoczył murem. Pozostawało [ono] do tego stopnia umocnione przez naturę, że siły i natarcie księcia albo chana perekopskiego i całej jego ordy mógł powstrzymać tak długo, dopóki Wiśniowiecki z powodu długiego oblężenia pozbawiony rzeczy koniecznych do wyżywienia zmuszony był zabić na koniec konie. Po przeniesieniu się na statki przekroczył Porohy i udał się do Czerkasów po ocaleniu wszystkich swoich mieszkańców»¹⁰⁴ (tłum. – A. A.).

⁹⁹ Cymbrowie – plemię pochodzące z Półwyspu Jutlandzkiego, jest to nieprawdopodobne aby dotarli w dorzecze Dniepru, raczej nie mają nic wspólnego z ludem Kimerów ani mitologicznym, wspomnianym przez Homera, ani rzeczywistym, por. *Wolski J.* Historia powszechna. Starożytność. – Warszawa, 1996. – S. 351–353.

¹⁰⁰ W Odysei Homera mowa o Kimeriach; Homer, [w:] *Bodnarski M. S.* Geografia antyczna. – Warszawa, 1957. – S. 27. Kimeriowie, mieli niegdyś zamieszkiwać ziemię południowej Ukrainy. Cymbrów i Kimeriów powiązał już Plutarch, por. *Strzelczyk J.* Odkrywanie Europy. – Wyd. II. – Poznań, 2000. – S. 103, 195. Ostatecznie Makowski informację o Kimeriach i Cymbrach zaczerpnął z kroniki Strykowski, por. *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka. – T. I. – S. 28.

¹⁰¹ «Czyrkassys. Tradunt pleriq[ue] Czyrkassos esse reliquias veterum illorum Cymbrorum qui a Homero Cymery vocantur: Ferunt[que] eos magna ex parte Machometana religione uti quod ego affirmare non audeo cum ominibus constet [constat] eos Ruthenos esse Graecam[ue] religionem profiteri», zob. przypis 97.

¹⁰² «Hic Scythae latitare donec omnes conueniant inuasuri nostras regiones solent». Nad rzeką Tyśmienicą, (TYSZMIEN FLV.), przy Czarnym Lesie (Nigra fylva). Tu brał swój początek tzw. «Czarny Szlak», którym Tatarzy ruszali w głąb Ukrainy, zob. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – T. VII. – S. 269.

¹⁰³ «Hic velites cum veniunt tutos se a quibusuis periculis esse existimant». Mowa o Kozakach uchodzących za Porohy. Miejsce oznaczone naprzeciw Kudaku.

¹⁰⁴ «Chorcica. Locus est ad Borysthenem, Demetrý Wisniowiecý antiquissimae Prosapiae Herois oeconomia militari clarissimus hic enim sedem ac firmamentum sui roboris statuerat dimidium[ue] eius loci muro cinxerat, qui natura adeo munitus extitit ut Ducis vel Chami Perekopensis ac totius illius Hordae vires et impetum tam diu sustinere potuerit donec longa obsidione carens Wisniowiecý rebus advictum necessariis equos cogere absumere ad extremum nauiculis conscensis Porohos superauerit saluis[ue] suis omnibus incolumis Czýrkassos peruenerit.» Podobne informacje podaje Eryk Lassota, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma

Naprzeciw na Dnieprze oznaczono wyspę: «*Chortycki Ostrów*» (Chorczycki ostrow). Dalej mamy charakterystykę wyspy Tomakowki: «*Tomakowka*¹⁰⁵. *Niegdyś była grodem, jak zaświadcza pozostałości, teraz zaś jest wyspą na Dnieprze, tą samą nazwą się cieszącą, na której Kozacy Niżowi jakby w twierdzy dobrze umocnionej wiernie mieszkają*»¹⁰⁶ (tłum. – A. A.). Naprzeciw na Dnieprze jedną z wysp oznaczono jako Ostrów Tomakowka (Tomakowka ostrow).

Szereg bogatych informacji daje nam charakterystyka Kozaków¹⁰⁷: «*O Kozakach. Kozacy to lud żołnierzy przemieszany z [osób] prywatnych pozbawionych szlachectwa i unikających pańszczyzny. Dawniej używali lekkiej broni oczywiście łuków, włóczni, lekkich dział, z tego powodu byli nazywani lekkozbrojnymi. Teraz zaś, są przez nich używane działa forteczne i wszelkie typy [uzbrojenia], niewykorzystywane w poprzednich latach. Wiodą oni życie przy Porohach czy też kataraktach, na wyspach Dniepru, wystawieni pod dachem na wszelkie burze. Podlegają dowództwu wodza wojsk Polski. Wodza wybierają spośród siebie, wybranego łatwo zdejmują z funkcji, kiedy zaś nie wiedzie mu się dobrze w kolejnych sprawach, niekiedy zabijają. Kiedy zaś cierpią na niedostatek żołdu, mają zwyczaj skrycie najeżdżać miasta sąsiednie i po ich spustoszeniu obciążeni łupem wracać, jak wtedy, gdy pod dowództwem Podkowy¹⁰⁸ złupili i spustoszyli miasta Cesarza Turków Tehinie w Mołdawii. Jeśli zaś nie nadarzy im się do końca okazja zjedzenia, tak pożądliwie domagają się w ojczystych stronach, że niekiedy ich dzikie ataki wraz z klęską są powstrzymywane*»¹⁰⁹ (tłum. – A. A.)

Beauplana Opisy Ukrainy. – S. 67, 80. Beauplan próbuje dostrzec walory obronne wyspy, zob. Tamże. – S. 119.

¹⁰⁵ Na wyspie znajdowała się Pierwsza Sicz Zaporoska; zob. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. III. – Warszawa, 1889. – S. 389; por. Gurbik A. Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomakówce // Kwartalnik historyczny. – Nr 3 (2002). – S. 67–85. Beauplan bardzo mało pisze o Tomakówce, nie poznał jej z autopsji, skupił się na jej walorach geograficznych, zob. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana Opisy Ukrainy. – S. 119.

¹⁰⁶ «Tomakowka. Olim oppidum erat ut ruina testantur, nunc autem insula est in Borýsthene eodem nomine gaudens in qua Nisoŷ kozacy tanquam in arce firmissima habitant confidenter».

¹⁰⁷ Można przypuszczać, że jest to pierwsza opublikowana informacja o obyczajach Kozaków, która trafiła do Europy Zachodniej przed wydaniem Opisu Ukrainy Beauplana.

¹⁰⁸ Jan Podkowa, w 1577 r. najechał Mołdawię, gdzie obalił hospodara Piotra V Kulawego, sam mianując się hospodarem jako Jan IV Podkowa; zob. Гетьмани України. – Харків, 2007. – С. 33–35.

¹⁰⁹ «DE KOZACYS. Kozacy est genus militum ex honore privatis expulsis laboremq[ue] evitantibus conflatum. Hi armis levibus antea utebantur, unde et Velites dicti sunt, arcubus videlicet frameis, bombardis levioribus: nunc autem tormenta muralia et omne genus, annorum antea illis inusitatum, usui est. Hi itaq[ue] vitam ad Porohas sive Cataracta in insulis Borýsthenis,

9. Wykonanie mapy

O sposobie wykonania mapy dowiadujemy się z informacji umieszczonej na jej powierzchni, w ozdobnym kartuszu: «*Dla życzliwego czytelnika. Krainy sąsiadujące z Wielkim Księstwem Litewskim wykreślamy na tej mapie nie tak wyraźnie, jak ta sprawa wymagała (postępując [zgodnie] ze zwyczajem innych geografów): tu bowiem Wielkie Księstwo Litewskie jest wyrysowane dokładnie i wiernie tak, jak zawarte było w dawnych granicach, dlatego nie ubolewaj jeśli jakieś miejsce tu oznaczone nie będzie się dokładnie zgadzać z odległością w liczbie mil: ponieważ krzywa droga i nierówność mil to sprawiły, bowiem litewskie mile rozleglejsze są od polskich, ruskie zaś i podolskie od litewskich*»¹¹⁰ (tłum. – A. A.).

Autor informuje tu o charakterze materiałów wykorzystanych do sporządzenia mapy. Odległości określone były na podstawie itinerariów oraz danych dostarczonych przez miejscowych informatorów¹¹¹. Najważniejsze były odległości pomiędzy poszczególnymi miejscowościami. Wspomina o nich także nieznany autor w liście adresowanym do ks. Radziwiłła Sierotki, dotyczącym prac nad mapą¹¹². Dlatego mogą zachodzić różnice dla poszczególnych krain, gdzie miała miejsce różnorodność miar długości. Stąd na mapie podano 3 rodzaje mil. Stanisław Alexandrowicz, poprzez zestawienia wykonane na podstawie tablic synoptycznych udowodnił, iż faktycznie skrajne

sub casis quibusuis tempestatibus expositi, degunt, in obedientia atq[ue] suprema [supremo] exercituum Poloniae praefecti continentur. Ducum [Ducem] inter se eligunt, electum facile deponunt, infeliciter autem illi rebus succedentibus nonnunquam trucidant tum vero inopia annonae laborant, clam civitates vicinis invadere et illis depopulatis praeda onusti reverti Solent, ut Duce Podkowa Tehiniam Moldaviae kosinscio kozlonum. Turcarum Imperatoris civitates depraedati ac depopulati sunt. Si vero ad exteros eundi occasio sese illis non obtulerit ita paternis inhiant possessionibus ut non nunquam feroces eorum impetus cum detrimento reprimantur». Legenda o charakterze obyczajowym, por. *Serczyk W. A.* Na dalekiej Ukrainie dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków-Wrocław, 1984.

¹¹⁰ «Spectatori humano. Regiones M[agn]o Ducatui Lithuaniae adiacentes non tam enueleate [inuelate] quam res ipsa postulabat Caliorum Geographorum morem secuti in hanc tabulam inscripsimus: hic enim M[agn]us D[ucatus] Lithuaniae ut antiquis terminis continebatur accurate ac diligenter describitur, quare non mireresi [mirerare] quantitati circino secundum miliarium longitudinem hic expresse quivis [quius] locus exacte non respondebit: iter enim obliquum, ac inaequalitas [inaequalitas] miliarium cum Lithuanica Polonicis, Russica item ac Podolica Lithuanicis ampliora sint, id efficient»; zob. *Łuczyński J.* Sposoby wykonywania map na przełomie XVI i XVII wieku w świetle komentarzy na radziwiłłowskiej mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku // PPK. – T. 37 (2005). – Nr 3. – S. 216–220.

¹¹¹ O podobnej metodzie zbierania materiałów źródłowych wspominał ponad pół wieku później Józef Naronowicz-Naroński, por. Tenże. Kartografia (opr. T. M. Nowak). – Białystok, 2002. – S. 31; (rec.) *Łuczyński J.* Józef Naronowicz-Naroński. Kartografia (...), (opr. T. M. Nowak) // Przegląd Geodezyjny. – Nr 1. – (2004). – S. 27–28.

¹¹² *Alexandrowicz S.* Rozwój kartografii. – S. 10–11, przyp. 10.

fragmenty mapy były przerysowane z wcześniej wykonanych map Polski i ziem sąsiednich, z ewentualnymi uzupełnieniami¹¹³.

Ziemie polskie wykreślono na podstawie map: *Polonii* Wapowskiego z 1526 r. (?), *Polonii* Grodeckiego z atlasu Orteliusa 1570 r., oraz *Sarmacji Europejskiej* Pograbki z 1570 r. Prusy przedstawiono na podstawie mapy Hennebergera z atlasu Orteliusa z 1584 r. Inflanty wykreślono w oparciu o mapę teatru wojen z Moskwą Strubicza z 1589 r. Podstawą źródłową dla pogranicza moskiewskiego były mapy z atlasu Mercatora z 1595 r.: Litwy oraz dwie mapy Moskwy ponadto mapa Strubicza. Potwierdzeniem badań lingwistycznych są badania przeprowadzone przez autora niniejszego tekstu metodą graficzną – siatką zniekształceń.

Warto zwrócić uwagę na dokładność wykonania tej mapy. Najbardziej jednolitym fragmentem siatki zniekształceń o najmniejszych deformacjach jest obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego w granicach po 1569 r. Odpowiada to również informacji jaką podał autor w kartuszu na temat sposobu wykonania mapy. Niewielkie zniekształcenia występują również na Ukrainie, którą skartowano na podstawie materiałów dostarczonych przez informatorów¹¹⁴.

O dokładności wykonania tej mapy mówią: układ siatki zniekształceń¹¹⁵ oraz wyniki badań, jakie otrzymał w 1913 r. Henryk Merczyng¹¹⁶.

Największe zniekształcenia występują na ziemiach pogranicznych z Moskwą. Zniekształcenia południków siatki zniekształceń, głównie występują na bagnach Polesia. Jest to zrozumiałe ze względu na trudny dostęp do tych terenów. Deformacje mają również miejsce na obszarze Korony, szczególnie w Małopolsce i na Kujawach.

Za najbardziej regularny można uznać układ siatki zniekształceń w centralnej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, ograniczony południkami 23°–28° E i równoleżnikami 53°–56° N. w o okolicach Wilna i Kowna, gdzie zauważyć można w miarę regularne prostokąty. Bardziej poprawny układ tworzą równoleżniki i południki pokrywające Inflanty.

Z terenów poza Wielkim Księstwem Litewskim najbardziej wiernie zostały przedstawione Prusy Książęce. Zbliżone do siebie są układy współrzędnych pokrywające Ukrainę i Wielkie Księstwo Litewskie. Na terenie Ukrainy południki przebiegają raczej regularnie, oprócz doliny Dniepru. W dolnym prawym rogu mapy na siatce zniekształceń pojawia się południk 32° E

¹¹³ *Alexandrowicz S.* Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – S. 44–49.

¹¹⁴ *Łuczyński J.* Sposoby wykonywania map. – S. 218; zob. Tenże. Analiza dokładności. – S. 368–370.

¹¹⁵ *Łuczyński J.* Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej na podstawie siatki zniekształceń // PPK. – T. 33. – 2001. – Z. 4, ryc. 1. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z naniesioną siatką zniekształceń.

¹¹⁶ *Merczyng H.* Mapa Litwy. – S. 218–222.

(wg Greenwich), który nie występuje na badanej mapie. Podobnie jest z równoleżnikiem 49° N, gdzie na mapie występuje miasto Kamieniec Podolski. Jest to celowy zabieg skupienia treści, wykonany przez autora mapy, aby nie powiększać powierzchni mapy. Autor zamierzał na mapie zmieścić ważne miasta pogranicza, których nie objęłaby poprawna mapa, o czym wspomniano również na początku pracy.

Analizując przebieg południków i równoleżników tworzących siatkę zniekształceń można, więc wyróżnić sześć obszarów o odmiennej strukturze kartograficznej: Wielkie Księstwo Litewskie w granicach po 1569 r., fragment Korony sprzed 1569 r., pogranicze moskiewskie, Prusy Książęce, większą część Ukrainy. Dodatkowo wymienić należy Kurlandię i nieznaczny fragment Inflant, pokryty kartuszem tytułowym¹¹⁷.

Już Henryk Merczyng dowiódł, iż większość (kilkadziesiąt) najważniejszych punktów na mapie zostało określonych metodami astronomicznymi. Z pomiaru 33 miejscowości (siedzib powiatów, województw i rezydencji książęcych) otrzymano następujące wyniki: średni błąd długości geogr. 22 km; średni błąd szerokości geogr. 46 km; średni błąd położenia miejscowości 51 km.

Najmniejsze błędy szerokości geograficznej określono dla miejscowości: Mińsk (2'), Nowogródek (1'), Połock (1'), Pińsk (1')¹¹⁸. Dla długości geograficznej 13 miejscowości (spośród 33) błąd wyniósł poniżej 30'. Dla Nieświeża pomiar został wykonany najbardziej precyzyjnie, tzn. długość geograficzna tego miasta jest zgodna z rzeczywistością. Zastanawiająco dokładnie określono długość Krakowa (2'), zapewne na podstawie wcześniejszych ustaleń Kopernika. Merczyng twierdził, iż położenie Nieświeża ustalono w odniesieniu do Krakowa, pozostałe miejscowości na Litwie, w odniesieniu do Nieświeża¹¹⁹.

10. Opis Litwy Tomasza Makowskiego

Bardzo interesującym elementem całości kompozycji jest tekst objaśniający¹²⁰, dołączony do samoistnego wydania mapy z 1613 r.¹²¹. Nie

¹¹⁷ Łuczyński J. Analiza dokładności. – S. 369–370, por. tamże, ryc. 1. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z naniesioną siatką zniekształceń.

¹¹⁸ Pomiary wykonywane na podstawie określenia wysokości kątowej gwiazd.

¹¹⁹ Merczyng H. Mapa Litwy. – S. 203–227.

¹²⁰ Przedruk tekstu łacińskiego zob. Jakubowski J. W sprawie mapy Litwy Tomasza Makowskiego (1613) // Przegląd Geograficzny. – T. I. – 1919. – S. 302–304, przyp. 1, tłumaczenie na język białoruski zob. Спірыдонаў М. Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г. // Гістаычны альманах. – Т. 8, дадатак 5. – С. 45–48, por. reprodukcja tekstu z mapy oraz tłumaczenie na język angielski w Lithuania on the Map. – S. 388–389.

¹²¹ Wizerunki II wyd. (samoistnego) mapy reprodukuje Alexandrowicz S. Kartografia wojskowa Wielkiego Księstwa Litewskiego do połowy XVII wieku // Kartografia wojskowa

umieszczano go w kolejnych wydaniach atlasowych, ze względu na i tak wielką powierzchnię mapy. Dopiero w 1635 r. umieszczono go w atlasie Blaeu'a jako osobny opis na odwrocie mapy. Tekst jest krótką charakterystyką Litwy i jej stolicy Wilna. Zawiera także charakterystykę obyczajów mieszkańców oraz pewne, ważne epizody z dziejów Litwy, tj. chrzest Jagiełły, Unię Lubelską 1569 r., Unię Brzeską 1596 r., reformację i wiele innych. Autor chciał czytelnikom mapy dać informacje rzetelne, obalając szereg mitów i stereotypów, jakie ciążyły na Litwie w Europie Zachodniej, rozpowszechnianych przez Eneasza Sylwiusza¹²², choć polemizował (bez podania nazwisk) z Herbersteinem¹²³ oraz Georgiem Braunem, autorem opisu Wilna, dołączonego do widoku miasta w *Civitates Orbis Terrarum* Fransa Hogenberga¹²⁴.

Makowski w tekście powołał się na znajomość terenu z autopsji, kiedy przemierzając prawie cały kraj mógł go dobrze poznać, dlatego zobowiązał się do przeciwstawienia błędnym i fałszywym informacjom, jakie zamieszczali wcześniejsi autorzy, głównie Eneaszy Sylwiusz. Pierwsze informacje, jakie otrzymał czytelnik mają charakter geograficzno-przyrodniczy, dotyczy to jedynie obszaru Litwy już po inkorporacji ziem ruskich, czyli Braclawszczyzny, Kijowszczyzny oraz Podlasia do Korony w 1569 r. Podane zostały również informacje o charakterze gospodarczym. Po tym autor podjął polemikę z «nieprawdziwymi» informacjami, jakie zaćmiły rzeczywisty obraz Litwy.

W opisie geograficznym w pierwszej kolejności wymienione zostały żeglowne rzeki: Niemen *Chronon Niemen*, Dźwina *Rubon Dzwina*, Dniepr *Borysthenes Dniepr*, Bug *Bugus*, Prypeć *Pripetius*, Wilia *Vilia*, Berezyna *Bereszyna*, Szczara *Szczara*, Święta *Swieta*, Niewiaża *Nieuiaza*, Świsłocz *Swislocz*, Słucz *Slucza* oraz Łań *Lania*. W przypadku trzech pierwszych mamy również nazwy łacińskie, tak jak na powierzchni mapy. Dalej autor wspomina o obfitości lasów, dających zwierza, miodu oraz drewna. Co ciekawe, czytając mapę widzimy, że tych lasów na jej powierzchni jest niewiele. Występuje tu sprzeczność między tekstem a obrazem. W takim razie, czy Makowski kreśląc swoją mapę pozbawioną lasów chciał uświadomić czytelnikowi, że bez puszczy,

krajów strefy bałtyckiej XVI–XX. – Toruń, 1996. – S. 11–22, ryc. 1, Lithuania on the Map. – S. 120–125.

¹²² *Zarebski I.* Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami, Kraków 1939. – S. 96–130; *Chachaj M.* Znajomość dzieł Eneasza Sylwiusza Piccolominiego w dawnej Polsce, *Czasy Nowożytny*. – T. IV (1998). – S. 113–126; *Smolucha J.* Krąg znajomych i przyjaciół Eneasza Sylwiusza Piccolominiego z Czech i Polski. Z dziejów humanizmu w Europie środkowej w XV wieku // *Wspólnoty małe i duże w społeczeństwach Czech i Polski w średniowieczu i w czasach nowożytnych* (red. W. Iwańczak, J. Smolucha). – Kraków, 2010. – S. 83–94.

¹²³ Por. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein/frametext8.htm> [14.01.2012]

¹²⁴ Tekst i tłumaczenie z j. łacińskiego w *Lithuania on the Map*. – S. 208–209, por. *Dantiscum Emporium*, poz. G 66. – S. 156.

jest to kraj bardziej dostępny? Najprawdopodobniej chciał tę mapę uczynić bardziej czytelną¹²⁵.

Makowski podjął polemikę w sprawie dostępności Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zaprzeczył doniesieniom, że kraj ten dostępny jest jedynie zimą. Z tego opisu wynika, że można się tam dostać drogą «pewną i pozbawioną przeszkód». W dalszej części dowiadujemy się o bogactwie Litwy.

Co ściśle odpowiada treści mapy, autor opisu twierdził, że na Litwie znajduje się bardzo duża ilość miast, miasteczek i wsi. Na samej mapie dla obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego jest ich 543 (na ok. 671 wg obliczeń S. Alexandrowicza)¹²⁶. Niektóre z nich zostały wymienione z nazwy. Określono położenie topograficzne Wilna u ujścia Wilejki do Wilii. Przy okazji wskazano żeglowność Wilii oraz jej ujście do Niemna pod Kownem. Oprócz Wilna wymieniał szereg miast królewskich: Troki, Kowno, Grodno, Brześć, Połock, Mińsk, Mohylew, Nowogródek oraz książęce: Szuck, Nieśwież i Birże. Oczywiście wymienił te najważniejsze. Dość skąpe informacje dotyczą kościoła katolickiego: łańcińskiego, kiedy to wymienione zostały biskupstwa żmudzkie oraz łuckie, brak wileńskiego? Oraz unickie wymienione jedynie: połockie i pińskie. To rozróżnienie nie występuje na mapie, gdzie używa się ogólnego pojęcia «Kościoła greckiego». W dalszej części opisu mamy informacje etnograficzno-historyczne.

11. Podsumowanie

Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego wykonana przez Tomasza Makowskiego z 1613 r. z fundacji księcia Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła «Sierotkę» (zwana radziwiłłowską) ukazuje przestrzeń wspomnianego kraju w jego szerokich granicach, sprzed Unii Lubelskiej 1569 r., zwanych «dawnymi». Na tej mapie wszelakie informacje wzajemnie się uzupełniają za pomocą poszczególnych form przekazu – obrazu oraz tekstu. Czytelnik niewiedzący kompletnie nic na temat szesnastowiecznej Litwy uzyskuje bogate kompendium wiedzy geograficznej i nie tylko, na temat tego kraju. Trafia ona za pomocą przekazu kartograficznego i informacji tekstowych. Ponadto uzupełnieniem jest obszerny tekst charakteryzujący Litwę w granicach po 1569 r. zwanych «nowymi». Mapa składa się z dwóch części: mapy głównej ukazującej wnętrze Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz mapy dolnego Dniepru. Mapa radziwiłłowska daje bogaty obraz rzek i mokradeł. Najważniejsze z nich opatrzone wieloma nazwami, m.in. łańcińskimi. Mapa Dniepru daje bogate

¹²⁵ Innego zdania jest S. Alexandrowicz.

¹²⁶ Por. *Alexandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Toruń, 2011. – S. 67.*

informacje o Porohach na rzece i innych osobliwościach, najprawdopodobniej po raz pierwszy opublikowane, które trafiły na Zachód. Na całej mapie dość skromnie oznaczono lasy, pomimo tego, że autor tekstu mówi o ich obfitości. Ponadto czytelnik otrzymał bogatą charakterystykę krajobrazu kulturowego oraz opisy historyczne (głównie wojny z Moskwą i walki z Tatarami) i etnograficzne (obyczaje Kozaków). Wiele informacji jest zbieżnych z tymi w kronice Macieja Strykowskiego. Charakterystyka Kozaków nie odbiega bogactwem od utworów W. Lassoty i W. Beauplana. Na mapie oznaczono 1020 punktów osadniczych z rozróżnieniem ich znaczenia. Mapę wykonano zgodnie z wówczas obowiązującym kanonem, ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego wykreślono na podstawie pomiarów i obserwacji terenowych, ziemie sąsiednie na zasadzie kompilacji z innych map. Najdokładniej wykreślono obszar Litwy etnicznej. Opis szesnastowiecznej Litwy jest polemiką ze stereotypami rozpowszechnianymi w utworach geograficznych w Europie Zachodniej, gł. z Eneaszem Sylwiuszem Piccolominim, ponadto Zygmuntem Herbersteinem i Georgiem Braunem. W opisie Litwy Tomasz Makowski omówił cechy krajobrazu naturalnego, kulturowego, najważniejsze wydarzenia z historii oraz obyczaje panujące na Litwie. Mapa radziwiłłowska Wielkiego Księstwa Litewskiego przez ponad 100 lat była najważniejszym źródłem informacji na temat przestrzeni tego kraju, jaki rozpowszechniano w Europie.

ANEKS

Fragment opisu Litwy Tomasza Makowskiego zamieszczonego pod mapą radziwiłłowską wydaną w 1613 r. (z j. łacińskiego tłumaczenia dokonała Paulina Jakubowska).

«BENEVOLO LECTORI S.[ALVTEM]

Describentibus nobis ea cum diligentia qua potuimus tabulam hanc Geographicam M.[agni] Duca.[tus] Lithuaniae operae pretium visum est de plaga regionis ac moribus hominum pauca huic tabulae adjicere, quo potissimum occurramus scriptis ac sentiis variorum authorum, qui nonnulla incerta de hac regione libris suis tradiderunt, quae nos, totam fere eam describendi causa peragrantes, scriptis illorum non modo non consentanea, sed et adversantia comperimus.

Magnus Ducatus Lithuaniae est regio amplissima ac nobilissima: et stagnis piscosis, lacubus, magnis ac celeberrimis fluminibus irrigatur, quorum praecipui sunt iique navigabiles, Chronon, qui nunc Niemen dicitur, Rubon, nunc Dzwina appelatus, Borysthenes, Dniepr vulgo nuncupatus, Bugus,

Pripetius, Vilia, Bereszyna, Szczara, Swieta, Nieuiaza, Swislocz, Slucza, Lania etc. Nemoribus peroportunis referta, quae maximum in venatione ac mellis productione fructum gignunt et ex quibus materia pro navibus, domibus, et cinere conficiendo affatim suppeditatur. Haec autem regio facilem ad se aditum omnibus ex partibus via certa minimeque impedita (contra aliorum scriptorum sententiam, qui eam nisi hyeme accessam tradunt) preabet: nam viator ex Polonia iter faciens ne plantam quidem pedis (ut ita dicamus) aquae immerget. Frumenti omnis generis feracissima, ejusque segetes ad maturitatem semper deveniunt: cujus fertilitatis ac ubertatis Regiomontum et Riga, emporia celeberrima, testimonium exhibere possunt, quae frumenta ex Lithuania navibus advecta regionibus trasmarinis impartuntur. Quare magna nunc sunt Lithuanis cum caeteris gentibus variarum rerum commercia, nam praeter frumenta omnis generis siliginem videlicet triticum, hordeum etc. etiam linum, canapis, coria boum, sebum, cera, cinis, pix, pelles quoque ferarum, martum praesertim, castorum, vulpium, et multa alia hinc exportantur. Auri, argenti, aeris fodinas licet non habeat, eorum tamen sufficientiam semper et habuit et nunc habet: neque res (ut quidam scribunt) pro rebus murant, nisi quod aromata et varia eduliorum condimenta, potus varietas, una cum pannis aureis et sericeis hanc gentem vehementer exhauriant. Civitatibus, oppidis et pagis haec regio nunc est frequentissima, quarum primaria est Vilna, caput totius regionis, urbs celebris et amplissima, in circuitu cum suburbiis circiter duo miliaria germanica complectens, ad confluentem Viliae et Vilnae fluviorum sita, quorum hic, qui urbi nomen indidit, minor, ille autem et major et navigabilis, qui emensis infra Vilnam quatuordecim miliaribus apud Kaunam Niemeni commiscetur. In ipsa urbe plurima aedificia, tam publica quam privata, insigniter extracta [exstructa]conspiciuntur: nam domus lignae paucae hac tempestate eaeque in anfractibus, angulis et suburbiis extant. Arces quoque duas non tam firmas quam splendoras habet, unam in colle Tur dicto tempore paganismi extractam, sed iam ex parte ob vetustatem collapsam, alteram in plano, ubi Vilna fluvius Viliam influit, in qua Episcopalis Ecclesia ingenti sumptu extracta et S.[ancto] Stanislao dicata sita est. Plurima praeterea reperiuntur in hac urbe templa Romanae obedientiae, et Ruthenorum ritus, non exiguis sumptibus fabricata Academia quoque Societ.[atis] Jesu plurimis artibus ingenuis floret Metropolitanus Russiae ibidem sedem suam habet in basilica graeci ritus titulo D.[...] Mariae Virg.[inis] insignita. Sunt in hoc Ducatu et alii episcopatus romanae religionis, Samogitiensis et Janoviensis, qui idem est qui Luccensis, sunt et graecae religionis episcopi quos vulgo wladikas appellant, qui subsunt Ecclesiae Romanae, cujus obedientiae anno 1596 Bressiae se submiserunt, Polocensis scilicet et Pinscensis. Florent quoque duo alia Collegia in hoc Ducatu, Polocense, quod Rex Poloniae Stephanus, partis pluribus de Moscho victoriis, fundavit, et Nesvesiense a Duce ejusdem civitatis extractum. Non

postremae etiam dignitatis Troki, Kowna, Grodna, Bressia, Polockum, Minsk, Mohilovum, Nowogrodek, regiae, Sluczum, Nesvisium et Birze ducum, sunt civitates. (.....)».

Życzliwemu Czytelnikowi

Gdy kreśliliśmy tę geograficzną mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego z taką starannością, z jaką mogliśmy, wydawało się, że warto do tej mapy dodać nieco o położeniu krainy i ludzkich obyczajach, aby właśnie przez to przeciwstawić się pismom i poglądom różnych autorów, którzy w swych pismach o tej krainie przekazali kilka rzeczy niepewnych, które my, przebywając ją niemal całą w celu jej nakreślenia, odkryliśmy w nich jako nie tylko niezgodne, lecz i sprzeczne [z rzeczywistością]¹²⁷.

Wielkie Księstwo Litewskie to kraina bardzo wielka i znakomita, jest nawadniana rybnymi stawami, jeziorami oraz wielkimi i znanymi rzekami, z których szczególnie znaczące są te zdatne do żeglugi, Chronon, która dziś nazywa się Niemen, Rubon, teraz zwana Dźwina, Borysthenes, zwana zwykle Dniepr, Bug, Prypeć, Wilia, Berezyna, Szczara, Święta, Niewiaża, Świsłocz, Słucz, Łań itd. Obfita w pożyteczne lasy¹²⁸, które dają korzyść szczególnie na polowaniu albo przy produkcji miodu i skąd obficie dostarcza się materiału do budowania statków, domów i otrzymywania popiołu¹²⁹. Ta więc kraina daje do siebie dostęp ze wszystkich stron drogą pewną i pozbawioną przeszkód (wbrew pogładowi innych pisarzy, którzy przekazują, że nie ma do niej dostępu, jak tylko zimą), ponieważ podróżny wędrując z Polski nawet podeszwy stopy (że tak powiemy) nie zanurzy w wodzie¹³⁰. Urodzajna we wszelkiego rodzaju zboże; jego zasiewy zawsze osiągną dojrzałość; świadectwa jej żyzności i

¹²⁷ Tomasz Makowski podważa błędne informacje Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, o którym wspomina w dalszej części opisu Litwy oraz m.in. Zygmunta Herbersteina i Georga Brauna; zob. *Jakubowski J.* W sprawie mapy Litwy Tomasza Makowskiego (1613). – S. 302–303.

¹²⁸ Na mapie kwestię zalesienia autor przedstawia całkowicie odmiennie, aniżeli ma to miejsce w rzeczywistości. Podobnie pisze E. Sylwiusz, zob. *Gintel J.* Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie. – T. I, wiek X–XVII. – Kraków, 1971. – S. 99.

¹²⁹ Podobną informację podaje S. Herberstein w opisie Litwy, por. *Герберштейн С.* Записки о Московии, [w:] http://krotov.info/acts/16/1/gerbersh_9.htm [28.01.2012]; Herberstein S. *Rerum Moscoviticarum*. – K. 113 r.

¹³⁰ Polemika z Eneaszem Sylwiuszem, który twierdził, że «W czasie lata ciężki jest do Litwinów przystęp, oblanych wkoło błotami i wodami. W zimie dopiero, gdy wody te w lód się zetną, dostać się do nich można», cyt za *Gintel J.* Cudzoziemcy o Polsce. – S. 99. Informacja ta może również pochodzić z opisu Wilna G. Brauna, zob. *Lithuania on the Map* (wyd. II). – S. 386–387; *Kraszewski J. I.* Wilno od początków jego do roku 1750. – T. 3. – Wilno, 1841. – S. 359–361; *Homolicki M.* O planach Wilna, jakim było w XVI wieku // *Wizerunki i roztrząsania naukowe*. Poczet nowy drugi. – T. 24. – Wilno, 1843. – S. 93–94.

urodzajności mogą udzielić Królewiec i Ryga, bardzo sławne miasta portowe, które dostarczają zamorskim krajom zboża przywiezione na statkach z Litwy¹³¹. Dlatego Litwini teraz prowadzą ożywiony handel różnymi rzeczami z innymi ludami, gdyż oprócz zbóż wszelkiego rodzaju, a mianowicie pszenicy, jęczmienia itd., wywożone są stąd również len, konopie, skóry wołów, łój, воск, popiół, smoła, jak również futra dzikich zwierząt, zwłaszcza kun, bobrów, lisów¹³² i wiele innych rzeczy. Chociaż nie posiada kopalni złota, srebra, miedzi¹³³, zawsze miała i teraz ma ich wystarczającą ilość: i nie wymieniają tam rzeczy za rzeczy (jak piszą niektórzy)¹³⁴, chyba że zubaża się ten lud [przez wydatki na] aromaty i różne przyprawy do potraw, rozmaitość trunków wraz ze złotymi i jedwabnymi sukniami. Kraina ta bardzo obfituje w duże i mniejsze miasta i wsie¹³⁵, z których głównym jest Wilno, stolica całej krainy, miasto sławne i bardzo duże, obejmujące wraz z przedmieściami około dwóch mil niemieckich, położone nad zlewiskiem rzek Wilia i Wilna, z których ta, która dała miastu nazwę, jest mniejsza, tamta natomiast jest większa i nadaje się do żeglugi; po przebyciu czterestu mil poniżej Wilna pod Kownem łączy się ona z Niemnem. W samym mieście widać wiele okazale wzniesionych budynków, tak publicznych, jak prywatnych: gdyż domy drewniane są nieliczne i w tym czasie znajdują się one w zakątkach, miejscach odosobnionych i przedmieściach¹³⁶. Posiada również dwa zamki nie tak potężne, jak okazałe¹³⁷, jeden, wzniesiony w czasach pogaństwa na wzgórzu zwanym Tur, lecz już częściowo z powodu starości zawalony, drugi na równinie, tam, gdzie rzeka Wilna wpływa do Wilii¹³⁸, gdzie znajduje się wzniesiona ogromnym nakładem i poświęcona św. Stanisławowi katedra. Prócz tego w tym mieście znajduje się

¹³¹ Herberstein mówi o eksporcie zboża do Holandii, lecz za pośrednictwem Gdańska, zob. Herberstein S. *Rerum Moscoviticarum*. – K. 113 r.

¹³² O handlu futrami wspomina też E. Sylwiusz, zob. *Gintel J. Cudzoziemcy o Polsce*. – S. 99.

¹³³ Zob. Tamże.

¹³⁴ Żaden z wymienionych wcześniej autorów nie wspominał wprost o handlu wymiennym, pośrednio jest mowa o tym w opisie Wilna w *Civitates Orbis Terrarum*.

¹³⁵ Polemika z E. Sylwiuszem, zob. tamże.

¹³⁶ Polemika z Georgiem Braunem, zob. *Kowzan T. Wilno. Polska-Litwa. «Kocham Cię-Ja też nie»*. – Bydgoszcz, 1999. – S. 31; oryginalny tekst G. Brauna zob. *Lithuania on the Map* (wyd. II). – S. 386–387.

¹³⁷ O wileńskich zamkach wspomina w «Traktacie o dwóch Sarmacjach» Maciej z Miechowa, por. *Maciej z Miechowa. Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej*. – Wrocław, i in. – 1972. – S. 69

¹³⁸ G. Braun o zamkach pisze jako budowlach «wspaniałej budowy» oraz położonym na górze i umocnionym basztami. Natomiast o zamku na górze «starym w ruinie» czytamy w opisie Wilna z 1600 r. Samuela Lewkenora zamieszczonym w *A Discourse not altogether (...)*; zob. *Kowzan T. Wilno. Polska-Litwa*. – S. 31, 33.

wiele świątyn rzymskiego posłuszeństwa oraz rytu ruskiego¹³⁹, słynie również wieloma sztukami wyzwolonymi zbudowana nie małym nakładem Akademia Towarzystwa Jezusowego¹⁴⁰. Tamże, w bazylice rytu greckiego oznaczonej tytułem Świętej Maryi Dziewicy¹⁴¹ ma swoją siedzibę metropolita Rusi. Są w tym Księstwie również inne biskupstwa rzymskiego wyznania, żmudzkie i janowskie¹⁴², które jest tożsame z łuckim, są również biskupi greckiego wyznania, zwani władkami, którzy podlegają Kościołowi Rzymskiemu, którego posłuszeństwu podporządkowali się w Brześciu w roku 1596¹⁴³, mianowicie połocki i piński¹⁴⁴. Słyną w tym Księstwie również dwa inne Kolegia, Połockie, które ufundował Król Polski Stefan Batory, osiągnąwszy liczne zwycięstwa nad Moskwą¹⁴⁵ oraz Nieświeskie, wzniesione przez księcia¹⁴⁶ tegoż miasta. Niepośledniej godności są również miasta królewskie: Troki, Kowno, Grodno, Brześć, Połock, Mińsk, Mohylew, Nowogródek oraz książęce: Słuck¹⁴⁷, Nieśwież i Birże¹⁴⁸.

¹³⁹ O tym fakcie wspominają i Herberstein i Braun.

¹⁴⁰ Nieco szerzej Akademię Wileńską opisuje S. Lewkenor, ponieważ głównym tematem jego pracy są miasta uniwersyteckie, zob. *Kowzan T.* Wilno. Polska-Litwa. – S. 33.

¹⁴¹ Sobór (czyli katedra) Uspienski, czyli p.w. Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny, nazywany też Preczysteńskim, od Przczystej Bogarodzicy, siedziba metropolitów kijowskich prawosławnych, a po unii brzeskiej unickich (informację tę otrzymałem od dr.hab. Tomasza Kempy z IH UMK w Toruniu, za którą serdecznie dziękuję). Na temat miejsca, na którym stała niegdyś wspomniana cerkiew zob. *Kłos J.* Wilno. Przewodnik krajoznawczy. – Wilno, 1937. – S. 247–248.

¹⁴² Janów Biskupi (obecnie Podlaski) nadano biskupom łuckim, którzy osadzie nadali prawa miejskie. Znajdował się tam zamek biskupi, uważany za drugą siedzibę biskupów po Łucku; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – T. III. – Warszawa, 1882. – S. 421.

¹⁴³ Dotyczy Unii Brzeskiej zawartej w 1569 r.

¹⁴⁴ Do unii brzeskiej przystąpiło 6 z 8 władcyków. Przyjęli ją następujący biskupi prawosławni: metropolita kijowski, biskupi: włodzimiersko-brzeski, łucko-ostrogski, pińsko-turowski, chełmski, arcybiskup połocki, przeciwko unii w 1595–1596 roku opowiedzieli się zaś władcy: przemyśko-samborski i lwowski (informacja od dr. hab. Tomasza Kempy z IH UMK w Toruniu, za którą serdecznie dziękuję).

¹⁴⁵ Po zdobyciu Połocka w 1579 r. król Stefan Batory ufundował w 1580 r. Kolegium Jezuickie, którego pierwszym rektorem był ks. Piotr Skarga; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.* – T. VIII. – S. 716.

¹⁴⁶ Wybudowane w latach 1586–1588 z fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.* – T. VII. – S. 119.

¹⁴⁷ Po wygaśnięciu linii kniazów Olelkowiczów przeszedł we władanie Radziwiłłów; zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego.* – T. X. – S. 839.

¹⁴⁸ Należące do Radziwiłłów.

The space of the Grand Duchy of Lithuania on the Radziwiłł map prepared by Tomasz Makowski in 1613 in the context of cartographic and descriptive content

The map of the Grand Duchy of Lithuania prepared by Tomasz Makowski in 1613 from the foundation of Duke Mikołaj Krzysztof Radziwiłł the Orphan (also called Radziwiłł map) presents the space of above-mentioned country in its wide borders (before the time of the Union of Lublin 1569) called 'old' ones. On this map all information complements one another by particular expression forms, i.e. picture and text. A reader who knows nothing about 16th century Lithuania has a rich compendium of geographical knowledge and not only referring to this country. The knowledge was diffused by cartographic transmission and text information. Moreover its complementation is large text characterising Lithuania in its borders called «new» ones (after 1569). The map consists of two parts: the main map presenting Grand Duchy of Lithuania and the map of the course of the river of Dnieper. The Radziwiłł map is a very rich picture of rivers and swamps. The most important of them are described by many names inter alia Latin ones. The map of the course of the river of Dnieper is the source of rich information about rapids on the river and other curiosities perhaps published the first time in the West. On the map the woods are marked in the modest way despite the fact an author of text says about their plenty. Moreover a reader is given a rich characteristic of cultural landscape and historical (mainly a war with Moscow and fights with Tartars) and ethnographic descriptions (Cossaks customs). Lots of information is convergent with those in Maciej Strykowski's chronicle. The characteristic of Cossaks is as rich as compositions of Erich Lassota von Steblau and of Guillaume Le Vasseur de Beauplan. On this map 1020 settlement points are marked (with their importance). The map is prepared according to standard of the time, lands of Grand Duchy of Lithuania were drawn on the basis of measurements and local observations, neighbouring lands were prepared as a compilation of different maps. The area of ethnic Lithuania was drawn the most accurate. The description of 16th century Lithuania is a polemic with stereotypes common in geographical works in Western Europe mainly with Eneas Sylvius Piccolomini, also with Sigismundus Herberstein and Georg Braun. In description of Lithuania Tomasz Makowski presented the features of natural and cultural landscapes, the most important events and customs of Lithuania. The Radziwiłł map of Grand Duchy of Lithuania during more than 100 years was the most important source of information concerning the space of the country which was diffused in Europe.